

Vloedgolf of stroomversnelling?

Protest tegen de afsluiting van de Oosterschelde tussen 1958 (aannemen van de Deltawet) en 1970 (de oprichting van de Aktiegroep Oosterschelde Open)

Student: Suzanne de Lijser
Studentnummer: s3046419
Radboud Universiteit Nijmegen
Studie: Master Actuele Geschiedenis
Begeleider: dr. W.P. van Meurs
Datum: 15 april 2016

Inhoud

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Breed protest tegen een gesloten Oosterschelde, 1970-1974	7
1.1 De Aktiegroep Oosterschelde Open: het stereotype beeld van protesterende jongeren, ludieke acties en veel media-aandacht in de jaren zeventig	7
1.2 De tijdgeest van de jaren zeventig: verlangen naar hervorming en aandacht voor het milieu	9
Hoofdstuk 2: De politieke omslag in het Oosterschelde-beleid	13
2.1 De Oosterschelde in het kabinet-Den Uyl	13
2.2 Het Kamerdebat: 'de ouwe eerlijke dam' of een 'geavanceerd experiment'?	14
2.3 Oorzaken van de omslag in het Oosterschelde-beleid	16
Hoofdstuk 3: Vroeg protest tegen de afsluiting, 1953-1970	18
3.1 Actie van de visserij. 'Geef ons geen Oosterschelde dam, 't Gaat om des vissers boterham!'	19
3.2 De kritiek van wetenschappers: de Oosterschelde als 'zinkput van Europa'	23
3.3 Een teleurstellend Oosterschelde-congres	26
3.4 De Studiegroep Oosterschelde: overleg in plaats van 'toestanden met stickers'	28
3.5 De media over de Oosterschelde-kwestie	30
Hoofdstuk 4: De Oosterschelde-kwestie in de politiek, 1953-1970	32
4.1 Het Deltaplan in de Tweede Kamer: 'offers' voor bescherming tegen de 'erfvijand'	32
4.2 Reacties van de politiek op het toenemend protest	33
4.3 Rijkswaterstaat: van aanzien en macht naar rumoer en kritiek	35
4.4 De tijdgeest van de jaren vijftig en zestig: 'Stilte voor de storm, maar niet windstil'	37
Conclusie: geen vloedgolf, maar stroomversnelling in de jaren zeventig	40
Literatuur	43

Inleiding

In de nacht van 31 januari op 1 februari 1953 voltrok zich in Zuidwest-Nederland een ramp, waarbij met name de provincie Zeeland zwaar werd getroffen. Een zware storm deed de dijken breken en een groot deel van de provincie kwam onder water te staan. Er vielen ruim 1800 doden en duizenden woningen werden verwoest. Onder het motto 'dit nooit weer' startte nog geen maand na de watersnoodramp een door het kabinet ingestelde Deltacommissie met een onderzoek naar de manieren waarop een nieuwe watersnoodramp in de toekomst kon worden voorkomen.

Een jaar later, in 1954, kwam de commissie met het advies om verschillende zeegaten in het getroffen gebied te dichten, waaronder de Oosterschelde. Op basis van dit advies werd de Deltawet opgesteld en het ontwerp hiervan werd vervolgens goedgekeurd door de Tweede en Eerste Kamer. In 1958 werd de wet officieel van kracht en zou er een start worden gemaakt met het afsluiten van de zeegaten. De Oosterschelde was als grootste zeegat het laatst aan de beurt. In 1970 was vijf van de in totaal negen kilometer afgesloten en kwam de definitieve afsluiting van de Oosterschelde steeds dichterbij. In datzelfde jaar klonk er echter plotseling protest vanuit de samenleving. Jongeren uit Yerseke hadden de Aktiegroep Oosterschelde Open opgericht om te voorkomen dat de Oosterschelde voorgoed zou worden afgesloten. Een afgesloten Oosterschelde zou grote schade aan het milieu aanrichten, waarschuwden zij. Dijkverhoging zou een veel betere manier zijn om de Zeeuwen te beschermen tegen het water. De tegenstanders wisten steeds meer medestanders te krijgen. Via onder meer protestliederen, spandoeken en kritische geluiden in kranten wisten de actievoerders uiteindelijk door te dringen tot in politiek Den Haag.

Inmiddels was het kabinet-Den Uyl aangetreden. Er werd door dit progressieve kabinet een onderzoekscommissie in het leven geroepen die de regering moest adviseren over de beste oplossing inzake de Oosterschelde. De geplande afsluiting, vijftien jaar eerder vastgelegd in de Deltawet, stond hiermee ter discussie. Deze commissie kwam uiteindelijk met een compromisoplossing: er zou een schuivendam worden aangelegd, waardoor de Oosterschelde alleen bij storm zou worden afgesloten. Het getijdeklimaat van de Oosterschelde was hiermee gered. Jan Terlouw, ten tijden van het kabinet-Den Uyl de voorman van D'66, noemde deze uitkomst later 'het feest van de democratie'.¹ De politiek had immers geluisterd naar de kritische geluiden vanuit de samenleving die vanaf 1970 steeds luider klonken. Het jaar 1974 lijkt hiermee een belangrijk keerpunt te vormen in de geschiedenis van de Oosterschelde-kwestie en misschien zelfs wel in de geschiedenis van het gehele

¹ *Andere Tijden* afl. 'Beter ten halve gekeerd. Gevecht om de Oosterschelde' (VPRO) 2013.

beleid van de Nederlandse politiek. Het milieu was voortaan een thema dat niet kon worden genegeerd.

Het duurde vijftien jaar voordat het besluit om de Oosterschelde af te sluiten werd herzien en de gevolgen voor het milieu bij de politiek in beeld kwamen. De overgang van een materialistisch naar een postmaterialistisch waardenpatroon is een verklaring voor de late interesse in het milieu. Volgens Robert Inglehart was er vanaf 1965 sprake van een 'silent revolution', die een omslag veroorzaakte in de westerse politieke cultuur. Na de wederopbouw vanaf de Tweede Wereldoorlog kwam in de tweede helft van de jaren zestig de kwaliteit van het bestaan hoger op de agenda te staan. Daar vielen bescherming van het milieu en participatie van het publiek in de politieke besluitvorming ook onder.² Interessant is om te onderzoeken wat er in de periode tussen 1958 (het jaar waarin de Deltawet werd aangenomen) en 1970 (het jaar waarin de Aktiegroep Oosterschelde Open begon met haar protesten) binnen de Oosterschelde-kwestie gebeurde. *Waarom lijkt protest op de afsluiting van de Oosterschelde eind jaren vijftig en in de jaren zestig afwezig te zijn, terwijl dit vanaf 1970 juist de politieke besluitvorming beïnvloedde?* Was kritiek op een gesloten Oosterschelde in die periode compleet afwezig en kwam dit in 1970 plotseling als een vloedgolf aangespoeld? Of was het er wel, maar was het onvoldoende zichtbaar voor de samenleving en wist het daardoor politiek Den Haag nog niet te bereiken? Deze vraag zal worden beantwoord via een bestudering van zowel de actievoerders als de politiek. In de eerste plaats is het relevant om te onderzoeken in hoeverre er in de jaren vijftig en zestig, toen de Deltawet nog vers was, kritiek klonk op het plan om de Oosterschelde af te sluiten. Was er in deze periode al aandacht voor de gevolgen voor het milieu van de afsluiting? In de jaren zeventig was het immers het belang van het milieu dat de politiek op andere gedachten bracht en het Oosterscheldebeleid deed omslaan. De reacties in de jaren vijftig en zestig op het plan zullen worden vergeleken met die in de jaren zeventig. Elementen die in deze studie aan bod komen zijn de opkomst van het milieubewustzijn, de mondiger wordende burger en diens toegenomen actiebereidheid, de opkomst van nieuwe politieke partijen en de komst van een nieuw progressief kabinet.

² R. Inglehart, *The silent revolution : changing values and political styles among Western publics* (Princeton 1977) 3.

Alweer die Oosterschelde?

‘Wat? Alweer een boek over de Oosterschelde?’. Zo begon J. Klaasesz, begin jaren zeventig voorzitter van de Oosterscheldecommissie, zijn voorwoord in *Doorbraak in het Oosterscheldebeleid* van A.F. Leemans en K. Geers.³ Over de Oosterschelde is inderdaad reeds zeer veel gepubliceerd. Veel van deze publicaties richten zich op het technische aspect van de kering, meestal vergezeld van fotomateriaal en bouwkundige illustraties. Het in 1986 verschenen *De kroon op het Deltaplan. Stormvloedkering Oosterschelde. Het grootste waterbouwproject aller tijden* van de Zeeuwse journalist Rinus Antonisse is hier een goed voorbeeld van. In het hoofdstuk ‘Van conflict naar compromis’ staat hij met een paar bladzijden weliswaar stil bij de discussies over de afsluiting, maar de constructie van het bouwwerk staat centraal.⁴

Behalve publicaties over de techniek van de kering zijn er ook werken verschenen van auteurs die zich richten op de besluitvorming rondom de Oosterscheldekering. In 1983 verscheen het reeds genoemde boek *Doorbraak in het Oosterscheldebeleid* van A.F. Leemans en K. Geers. Deze bestuurskundigen analyseren de beleidsvorming en het beleidsproces binnen de Oosterscheldekwestie. De studie behandelt de processen en structuren van politieke en ambtelijke beleidsvorming en de doelstellingen en machtsrelaties tussen de belangrijkste politieke actoren.⁵ De niet-politieke actoren, zoals actievoerders, journalisten en deskundigen komen hierin slechts zijdelings aan bod. Bovendien richtten Leemans en Geers zich met name op de periode tussen 1972 en 1977. De jaren tussen het in werking treden van de Deltawet in 1958 en de heroverweging van de Deltawet begin jaren zeventig blijven grotendeels buiten beschouwing. Vijf jaar na deze studie verscheen *Schuiven in de Oosterschelde. Besluitvorming rond de Oosterschelde 1973-1976* van de bestuurskundige Don Westerheijden. Deze studie richt zich op de besluitvorming vanaf het moment dat de commissie-Klaasesz van de Tweede Kamer de opdracht kreeg om de afsluiting te heroverwegen. Westerheijden behandelt, zoals hij aangeeft in het eerste hoofdstuk, alleen ‘de doorbraak in het Oosterscheldebeleid’. Het beginpunt is het aantreden van het kabinet-Den Uyl en het eindpunt het besluit om een stormvloedkering aan te leggen. De periode 1957-1972 blijft hierdoor grotendeels buiten beeld. In een paar bladzijden staat Westerheijden stil bij de ontwikkelingen rondom het Oosterscheldebeleid in de periode tot 1973. Hij constateert weliswaar dat er in de tweede helft van de jaren zestig kritische geluiden vanuit de samenleving klonken, maar hij ziet deze niet als opmaat naar protest en uiteindelijk naar de omslag in het beleid in de jaren zeventig. Westerheijden verklaart de omslag in het Oosterscheldebeleid aan de hand van de theorie van politiek gedrag. De

³ A.F. Leemans en K. Geers, *Doorbraak in het Oosterscheldebeleid* (Muiderberg 1983) 9.

⁴ R. Antonisse, *De kroon op het Deltaplan. Stormvloedkering Oosterschelde. Het grootste waterbouwproject aller tijden* (Amsterdam 1986).

⁵ A.F. Leemans en K. Geers, *Doorbraak in het Oosterscheldebeleid* (Muiderberg 1983) 13.

stormvloedkering was het resultaat van het streven naar een compromis in het kabinet.⁶ Ontwikkelingen buiten de politiek in de jaren zestig laat Westerheijden buiten beschouwing in zijn studie.

Zowel in de studie van Leemans en Geers als van Westerheijden is de politiek de centrale actor binnen de Oosterschelde-kwestie. De Zeeuwse journalist Paul de Schipper heeft zich met *De slag om de Oosterschelde* daarentegen op de kant van de actievoerders gericht. De tekst op de achterkaft is in dit kader veelzeggend: 'De Oosterschelde bleef open. (...). Niet dankzij Rijkswaterstaat. Niet dankzij politici of bestuurders. Niet dankzij de officiële milieubeweging.'⁷ De Schipper richt zich juist op de 'gewone mensen', die volgens de auteur via dappere acties de Oosterschelde wisten te redden. Het boek heeft veel weg van een spannend jongensboek. Niet onbelangrijk is om te melden dat De Schipper zelf deel van de Aktiegroep Oosterschelde Open heeft uitgemaakt. Hij kan dus niet als onpartijdig binnen de kwestie worden beschouwd en zijn werk moet ook als zodanig worden bestudeerd. 'Objectief, subjectief, neutraal? Wie was neutraal als het om de Oosterschelde ging?', schreef hij over zijn eigen positie in zijn voorwoord.⁸ De publicatie geeft evenwel via interviews en persoonlijke herinneringen een uitgebreid beeld van de manier waarop de actievoerders destijds te werk gingen.

Actievoerders en politiek

De publicaties die over de Oosterschelde-kwestie zijn verschenen, richten zich dus óf op de technische kant van de stormvloedkering óf op aspecten van het besluitvormingsproces ná 1972. Er zijn nog geen studies verricht naar de ontwikkelingen binnen de Oosterschelde-kwestie tussen 1958 en begin jaren zeventig. Bovendien bleven de actievoerders in eerdere studies onderbelicht, terwijl het de vraag is of zonder protest vanuit de samenleving het Oosterschelde-beleid ook was herzien door de politiek. Deze studie wil de discussies over de afdamming van de Oosterschelde van zowel de kant van de politiek als van de actievoerders belichten en daarmee de wisselwerking tussen beide actoren in beeld brengen. De Oosterschelde-kwestie vormt een klein maar niet onbelangrijk deel binnen het grotere raamwerk van milieuvraagstukken in binnen- en buitenland. Deze *case-study* levert een bijdrage aan de kennis van de opkomst van milieubewustzijn in de Nederlandse politiek, maar ook van de ontwikkeling van burgerparticipatie in het politieke besluitvormingsproces en de rol die milieubewegingen en andere actiegroepen binnen dit proces speelden.

⁶ D. Westerheijden, *Schuiven in de Oosterschelde. Besluitvorming rond de Oosterschelde 1973-1976* (Enschede 1988) 302.

⁷ P. de Schipper, *De slag om de Oosterschelde* (Amsterdam 2008).

⁸ *Ibidem*, 6.

Hoofdstuk 1: Breed protest tegen een gesloten Oosterschelde, 1970-1974

1.1 De Aktiegroep Oosterschelde Open: het stereotype beeld van protesterende jongeren, ludieke acties en veel media-aandacht in de jaren zeventig

*Kijk naar je Oosterschelde, haar water is als kristal,
Je kunt er niet aan wennen, dat men haar sluiten zal.
Maar laat je steun dan horen, protesteer uit alle macht,
Plak overal je stickers. Je Schelde wordt verkracht.*⁹

Bovenstaande passage is afkomstig uit het protestlied van de Aktiegroep Oosterschelde Open. Op 18 december 1970 ontstond in een jeugdsoos in Yerseke bij een aantal jongeren het plan om de volgende dag te protesteren tijdens een bezoek van minister Joop Bakker (ARP) van Verkeer en Waterstaat aan Middelburg. De minister zou een brug openen en de jongeren hadden het plan om stickers te plakken en leuzen op een muur te schilderen om op die manier aandacht te vragen voor een open Oosterschelde.¹⁰ De jongeren waren van mening dat de Oosterschelde open moest blijven om te voorkomen dat de biologisch rijke zeearm zou veranderen in een vuilnisbelt. Ze keerden zich tegen de politiek, tegen Rijkswaterstaat en tegen de media die de sluiting van de rivier steunden.¹¹ In de media werd de actie in Middelburg als mislukt gepresenteerd, maar achteraf bleek dit het begin te zijn van een reeks acties met uiteindelijk succes.

Eén van de actievoerders was Paul de Schipper, die in 2008 in het boek *De strijd om de Oosterschelde* uitgebreid terugblikt op de activiteiten van de groep. Het doel van de groep was de open Oosterschelde nationaal 'in de markt te zetten'.¹² Om ongrijpbaar te blijven liet de groep geen notulen of statuten na, had het geen bestuur en had het formeel zelfs geen leden. De groep wist geregeld de media te halen met opvallende acties. Het beplakken van het gebouw van het Delta-

⁹ Protestlied van de Aktiegroep Oosterschelde Open, *Andere Tijden* afl. 'Beter ten halve gekeerd. Gevecht om de Oosterschelde' (VPRO) 2013.

¹⁰ P. de Schipper, *De slag om de Oosterschelde*, 183.

¹¹ Ibidem, 21.

¹² Ibidem. 11.

instituut in Yerseke in 1971 is een voorbeeld van een dergelijke actie.¹³ Aangezien de regionale *Provinciale Zeeuwse Courant (PZC)* voorstander was van de afsluiting van de Oosterschelde, richtte de Aktiegroep zich vooral op het verkrijgen van landelijke media-aandacht. De tegenstanders van afsluiting wisten vanaf begin jaren zeventig steeds vaker de media te halen. De Aktiegroep Oosterschelde Open wist vooral sympathisanten buiten Zeeland te bereiken. In het voorjaar van 1971 gingen de acties van de Aktiegroep in hoog tempo door. Een 'ondergrondse afdeling' zorgde voor schilder- en plakacties, terwijl een 'bovengrondse afdeling' via brochures en artikelen de publiciteit zocht. De aanhang van de groep werd steeds groter en er kwam steeds meer steun vanuit de bevolking om de Oosterschelde open te houden. Volgens De Schipper accepteerden de Haagse parlementariërs, in tegenstelling tot de Zeeuwse, de Aktiegroep als discussiepartner.¹⁴ Steeds meer politieke partijen, vooral nieuwe partijen, waren van mening dat de afsluiting opnieuw onderzocht moest worden.¹⁵

Opvallende acties die veel media-aandacht kregen gecombineerd met een hoge reactiesnelheid op actuele ontwikkelingen vormden de kracht van de Aktiegroep Oosterschelde Open. Een drukkerij was het actiecentrum waardoor in hoog tempo pamfletten en stickers konden worden gedrukt.¹⁶ 'Waterstaatstechnocraten moeten de Oosterschelde open laten', luidde de tekst op één van de vele actiestickers van de groep.¹⁷ In 1970 bracht de actiegroep een pamflet uit met de titel 'Sluiting van Oosterschelde een ramp voor Nederland'. 'Het wordt meer dan tijd, dat niet meer gevraagd wordt om het noodzakelijke vergelijkende onderzoek tussen het huidige en een alternatief plan voor de veiligheid, maar dat dit wordt geëist!', schreven de actievoerders.¹⁸ Veiligheid tot in het absurde, noemde de groep de geplande afsluiting. Het door de regering genoemde pluspunt dat er na afdamming een groot recreatiemeer zou ontstaan noemde ze 'het sprookje van Bakker'. In het pamflet riep de actiegroep mensen op om voor 7,50 gulden zich bij hen aan te sluiten of stickers en affiches aan te vragen om het geluid van de Aktiegroep Oosterschelde Open zoveel mogelijk te verspreiden. Deze oproep richting 'gewone burgers' om de acties te steunen was kenmerkend voor de werkwijze van de actiegroep.

In 1973 gaf de actiegroep de Oosterscheldekrant uit. 'Sluiting Oosterschelde milieuramp. Moet 33.000 hectare natuur verloren gaan', prijkte er in grote letters bovenaan de voorpagina. In de krant droegen de actievoerders alternatieven voor de afsluiting aan, zoals het op Deltahoogte brengen van

¹³ De Schipper, 186.

¹⁴ Ibidem, 225.

¹⁵ Ibidem, 326.

¹⁶ Ibidem, 240.

¹⁷ Actiestickers, Zeeuws Archief Middelburg (ZA), archief Studiegroep Oosterschelde (SO), archiefnr. 697, inv.nr. 5.

¹⁸ Pamflet 'Sluiting van Oosterschelde een ramp voor Nederland, ZA, archief SO, 697, inv.nr.5.

de dijken. 'Wie regelmatig de provinciale kranten leest, krijgt de indruk dat wij een stelletje rabauwen zijn, die met bijlen zeeslagen leveren tegen de Zeeuwse autoriteiten', schreven zij. Er schaarden zich echter steeds meer politici achter hun wens voor een hernieuwd onderzoek naar de Oosterschelde. De brochures en rapporten, de gesprekken met Tweede Kamerfracties, de bezoeken aan hoorzittingen en politieke vergaderingen en de doorlopende stroom aan informatie richting de pers begon zijn vruchten af te werpen, lieten de actievoerders in hun krant weten.¹⁹

Het is achteraf moeilijk vast te stellen of de Oosterschelde een afgesloten zeearm zou zijn als de Aktiegroep Oosterschelde Open niet had bestaan. Wel is zeker dat de actiegroep met haar mediagenieke acties erin slaagde de Oosterschelde-kwestie onder de aandacht van brede lagen van de bevolking te brengen, waardoor het uiteindelijk een gespreksonderwerp in de politiek werd. Ditzelfde gold voor de milieubeweging in het algemeen in de jaren zeventig. Organisaties zorgden ervoor dat het milieubesef doordrong in de samenleving en uiteindelijk in de politiek. Volgens bestuurskundige Wim van Noort ging vooral de PvdA hierdoor meer aandacht aan milieubeheer besteden.²⁰ Ook binnen de Oosterschelde-kwestie veranderde de PvdA op den duur van standpunt, waarbij zij rekening ging houden met het milieu. Aanvankelijk kwam politieke steun voor de Aktiegroep voornamelijk uit nieuwe partijen, zoals D'66 en de PPR. D'66 keerde zich in de jaren zeventig onder leiding van Jan Terlouw actief tegen de afsluiting van de zeearm en maakte hiervan in 1971 een verkiezingsitem.²¹

1.2 De tijdgeest van de jaren zeventig: verlangen naar hervorming en aandacht voor het milieu

Het protest van de Aktiegroep Oosterschelde Open paste in de hervormingsgezinde geest van de jaren zeventig. Historicus Duco Hellema typeert de jaren zeventig als een decennium waarin vooral in westerse landen een wijdverbreide geest van vooruitstrevende hervormingsgezindheid dominant was. Dit leidde tot twijfel aan ongeremde modernisering. Verschillende groepen en bewegingen vroegen om aandacht voor misstanden en achterstellingen, betraden de politieke arena en drongen aan op inspraak en participatie in het politieke besluitvormingsproces.²² Eén van dergelijke bewegingen vormde de milieubeweging. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig kwam het milieubewustzijn op en werden nieuwe milieuorganisaties opgericht. Hoewel er al vanaf eind negentiende eeuw groeperingen bestonden die zich inzetten voor de bescherming van de natuur, hadden de milieubewegingen die begin jaren zeventig werden opgericht een ander karakter dan hun

¹⁹ De Oosterscheldekrant, ZA, archief SO, 697, inv.nr.5,

²⁰ W. van Noort, *Bevlogen bewegingen. Een vergelijking van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging* (Leiden 1988) 251.

²¹ *Schetsen voor een regeringsbeleid in de periode 1971-1975*, Programma D'66 Tweede Kamer-verkiezingen 1971, <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/verkiezingsprogramma/TK/d661971/> (geraadpleegd 15 mrt. 2016).

²² D. Hellema, *Nederland in de jaren zeventig* (Amsterdam 2012) 87.

voorgangers. De nieuwe groepen waren veel maatschappijkritischer van aard en richtten zich in sterke mate op politieke beïnvloeding. Er was een sterke betrokkenheid bij politieke vraagstukken.²³ Deze nieuwe milieubeweging wordt ook wel de ‘grijze milieubeweging’ genoemd, terwijl de meer op natuurbehoud gerichte organisaties eind negentiende eeuw de ‘groene milieubeweging’ vormden. Een voorbeeld van een ‘grijze’ milieugroepering was de in 1970 opgerichte Aktie Strohalm. Haar doelstelling was het milieubewust maken van politieke en sociale groepen.²⁴ De Stichting Natuur en Milieu, vanaf 1972 actief, richtte zich op het direct beïnvloeden van het overheidsbeleid.²⁵ In datzelfde jaar presenteerde de Club van Rome het gerucht makende rapport *De grenzen aan groei*, dat veel stof deed opwaaien zowel binnen als buiten de politiek. In het rapport stond uitputting en vervuiling en de onvermijdelijke gevolgen hiervan voor de wereld centraal. Het rapport had vooral door de gebruikte computerberekeningen veel gezag. De milieuzorgen die vanaf de tweede helft van de jaren zestig bestonden, werden door de grafische voorstellingen in het document versterkt. De samenleving raakte vanaf begin jaren zeventig in toenemende mate verontrust over de enorme toegenomen invloed van de mens op de levende natuur. Deze bezorgdheid drong tevens tot de politiek door. Er was sprake van politisering van het milieuvraagstuk: het milieu beïnvloedde de politieke agenda.²⁶

De milieubeweging nam de analyse van de Club van Rome voor een groot deel over bij haar politieke activiteiten.²⁷ Het jaar 1972 wordt daarom wel als kantelpunt in de milieugeschiedenis gezien. Het milieuvraagstuk kwam toen definitief op de politieke agenda’s van staten en internationale organisaties en instellingen te staan. Voor die tijd speelde het milieu geen rol in de politiek.²⁸ Oud-Kamerlid Bram van der Lek (PSP) bevestigde dit beeld in een interview in 2008, waarin hij vertelde dat er tot de jaren zeventig geen enkel begrip was voor milieukwesties in het parlement. Pas na het verschijnen van het rapport van de Club van Rome veranderde dit, blikte hij terug.²⁹ Ook politieke partijen, met name de nieuwe partijen D’66 en de PPR, begonnen het milieu toen hogere prioriteit te geven. Milieuvoornemens van partijen werden steeds belangrijker voor de kiezer. Milieu als politiek thema werd in eerste instantie vooral door vernieuwers van de politieke cultuur omarmd. Het milieu vormde een geschikt thema om brede steun binnen de samenleving te verwerven. De gevestigde orde had nog geen interesse voor het milieu.³⁰ Dit verschil is tevens terug te zien in de

²³ E. Tellegen en J. Willems, *Milieu-aktie in Nederland* (Amsterdam 1978) 160.

²⁴ Ibidem, 150.

²⁵ E. Tellegen, ‘Afscheid van het milieuradicalisme?’, *Wending, maandblad voor evangelie en cultuur* 33 (1978) afl. 4, 207.

²⁶ E. Tellegen, *Groene herfst. Een halve eeuw milieu* (Utrecht 2012) 113.

²⁷ H. Righart, ‘Milieu in beweging’, *Socialisme en democratie* 49 (1992) afl. 10, 420.

²⁸ Tellegen, *Groene Herfst*, 48.

²⁹ Ibidem, 272.

³⁰ H. Righart, ‘Milieu en politiek in Nederland 1960-1993’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 107 (1994) afl. 3, 340.

Oosterschelde-casus. In eerste instantie waren het partijen als D'66 en de PPR die pleitten voor een heroverweging van de afsluiting.

Ook binnen de regering groeide de bezorgdheid over het milieu en dit leidde tot een aantal veranderingen in het beleid. In 1971 werd onder het kabinet-Biesheuvel I (ARP, VVD, KVP, DS'70, CHU) het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne opgericht. Milieuorganisaties konden bovendien steeds verder doordringen in de politiek. Politicologen Joop van den Berg en Henk Molleman spraken van 'een ijzeren ring', die pressie- en adviesorganen rondom het relatief zwakke beslissingscentrum van regering en parlement konden leggen. Milieuorganisaties ontvangen sinds de jaren zeventig subsidie van ministeries en nemen sindsdien binnen de ijzeren ring deel aan de interdepartementale strijd.³¹ Behalve de meer brede milieugroepen als de Vereniging Milieudefensie en de Stichting Natuur en Milieu ontstonden er begin jaren zeventig ook groepen die zich met een specifiek of regionaal thema bezighielden. Een voorbeeld is de Actiegroep Amelisweerd die protesteerde tegen de aanleg van een rijksweg door natuurgebied Nieuw Amelisweerd.³² Ook de Aktiegroep Oosterschelde Open voerde actie voor een specifiek thema.

Milieukundige Jacqueline Cramer stelde dat milieugroepen over het algemeen werden opgericht door mensen met een gevestigde positie binnen de samenleving.³³ De Aktiegroep Oosterschelde Open lijkt hierop een uitzondering te vormen, aangezien een groep jongeren uit Yerseke het initiatief nam. In een later stadium werden de jongeren gesteund door een drukker en een oud-onderwijzer, maar het waren allen personen die niet eerder politiek actief waren. De verzorgingsstaat-democratie riep in de jaren zeventig haar burgers op om zelf in actie te komen. Burgers wilden rechtstreeks participeren in de politieke besluitvorming.³⁴ De acties werden in de jaren zeventig bovendien radicaler, waarbij bezettingen en blokkades niet werden geschuwd.³⁵ De Nederlandse samenleving verschilde in de jaren zeventig duidelijk van die in het decennium daarvoor. De democratisering zette zich voort en de overheid werd begin jaren zeventig geconfronteerd met een sterke toename van burgerlijke ongehoorzaamheid. Vooral jongere burgers werden actief in protestacties. Politiek protest, vaak via ludieke acties, maakte in de jaren zeventig een bloeitijd door.³⁶ De Aktiegroep Oosterschelde Open en haar activiteiten, waarbij jongeren uit Yerseke het initiatief namen om met stickers en leuzen protest te voeren, sloten aan bij deze tijdgeest. Kenmerkend van de milieubeweging, maar ook de vredesbeweging of vrouwenbeweging, was de grote media-aandacht

³¹ J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1975) 61.

³² J. Cramer, *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Den Haag 1989) 42.

³³ *Ibidem*, 19.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 90.

³⁶ J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 207-208.

die zij door acties wist te verkrijgen. Acties leidden tot commotie onder de pers, burgers en ook onder politici.³⁷ Op het gebied van milieu vonden in de jaren zeventig verscheidene acties plaats. De acties van de Aktiegroep Oosterschelde Open waren in die zin dus niet uniek in deze periode.

Historicus Egbert Tellegen beschreef in 1979 in een artikel in *Intermediair* onder welke omstandigheden nieuwe milieuorganisaties kunnen ontstaan. Het milieu-ideaal en de milieubelangen kunnen bijvoorbeeld afwijken van die van bestaande organisaties. Ook kan een milieukwestie nog niet worden behartigd door bestaande organisaties. Tellegen noemt de oprichting van de Aktiegroep Oosterschelde Open, die zich tegen de afsluiting van de Oosterschelde keerde, hierbij als voorbeeld.³⁸ Deze studie zal echter laten zien dat er reeds vóór de Aktiegroep georganiseerde tegenstand bestond. Het beeld van actievoerders die in een veranderde maatschappij via protest de Oosterschelde plotseling op de kaart wisten te zetten, is echter stereotype geworden. Hierdoor is in studies naar het Oosterscheldebeleid onvoldoende aandacht geweest voor andere activisten en vroegere protesten.

³⁷ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 7.

³⁸ Tellegen, 'De Nederlandse milieu-organisaties 1900-1960', *Intermediair*, 63.

Hoofdstuk 2: De politieke omslag in het Oosterschelde-beleid

2.1 De Oosterschelde in het kabinet-Den Uyl

In 1973, in de periode dat de sluiting van de Oosterschelde volop ter discussie stond, trad het progressieve kabinet-Den Uyl aan. De nieuwe regering, bestaande uit de PvdA, PPR en D'66, zou zich gaan inzetten voor verdere democratisering, schreven de drie regeringspartijen in hun concept-regeringsprogramma Keerpunt '72. Er moest een einde komen aan de periode waarin besluiten werden genomen zonder de mensen om wie het gaat bij de besluitvorming te betrekken. De val van het kabinet-Biesheuvel moest worden gezien als het aanbreken van een nieuwe periode in de politiek. De titel van het document verwees naar de verkiezingen van 1972, die een keerpunt moesten vormen.³⁹ Keerpunt '72 zou later de basis vormen voor het regeerakkoord.

Het milieu stond hoog in het vaandel bij het kabinet-Den Uyl. 'Ons leefmilieu wordt bedreigd', luidde de onheilspellende tekst in Keerpunt '72 in een aan het milieu gewijd hoofdstuk. 'Het besef daarvan is de afgelopen jaren gegroeid.'⁴⁰ De Oosterschelde vormde een belangrijk onderdeel van Keerpunt '72. In dit regeringsplan pleitten de drie partijen voor een nieuwe Deltacommissie bestaande uit technisch deskundigen, biologen, economen en ecologen. 'Deze commissie dient te onderzoeken op welke wijze de eisen van de bescherming tegen stormvloedrampen en het behoud van het natuurlijk milieu zijn te combineren.' De afsluitingswerkzaamheden zouden tijdens dit onderzoek worden getemporeerd en zo nodig worden gestaakt.⁴¹ Het kabinet gaf de commissie-Klaasesz opdracht om de Oosterschelde-kwestie te onderzoeken zoals in Keerpunt '72 stond omschreven. In 1974 verscheen het rapport van de commissie met daarin het advies om een stormvloedkering aan te leggen in plaats van de Oosterschelde volledig af te sluiten. Waar voorheen veiligheid het enige doel binnen de Deltawet was, speelde vanaf dit moment ook het behoud van het natuurlijk milieu een rol. Vanaf 1974 werd de Oosterschelde een politiek agendapunt, waarmee meerdere ministeries zich gingen bezighouden.

Het kabinet-Den Uyl werd gekenmerkt door veel tegenstellingen, verdeeldheid en botsende ego's.⁴² Ook het milieuvraagstuk, en de Oosterschelde-kwestie in het bijzonder, leidde tot spanningen binnen het kabinet. Minister van Verkeer en Waterstaat Tjerk Westerterp (KVP) was een voorstander van een afgesloten Oosterschelde, terwijl de progressieve ministers voor een open Oosterschelde

³⁹ *Keerpunt '72, Regeerakkoord van de progressieve drie D'66, PvdA, PPR*, inleiding. <http://irs.ub.rug.nl/ppn/810579219> (geraadpleegd op 10 febr.2016).

⁴⁰ Ibidem, 31.

⁴¹ Ibidem, 34.

⁴² A. Akkermans, *Ministerraad op vrijdag* (Amsterdam 2014) 72.

pleitten. In de nacht van 8 op 9 november 1974 leidde de Oosterschelde-discussie bijna tot een kabinetscrisis. Een meerderheid van de ministers was weliswaar voor een volledige afsluiting, maar een aantal progressieve ministers dreigde af te treden als dit plan zou worden doorgezet. Als de ministerraad zou besluiten de Oosterschelde geheel af te sluiten, zou dat politieke gevolgen hebben, deelde minister Hans Gruijters (D'66) mede.⁴³ Ook Jos van Kemenade (PvdA) was voor een doorlaatbare dam, mits deze zou voldoen aan de eisen voor de veiligheid. Dat deze oplossing duurder zou zijn, was voor hem niet relevant als er hierdoor essentiële milieufuncties werden behouden.⁴⁴ Partijgenote Irene Vorrink stelde zelfs dat de Oosterschelde moest worden beschermd als 'een schilderij van Rembrandt'.⁴⁵ Voor de progressieven was het milieu van doorslaggevende betekenis in hun beleidskeuze.

Harry van Doorn (PPR) achtte het een misverstand dat men in Zeeland een volledige afsluiting wilde. Het niet-omkeerbare moest voor hem echter de doorslag geven en dat betekende de stormvloedkering. Den Uyl wees erop dat er eerder was toegezegd dat het advies van de commissie-Klaasesz zou worden uitgevoerd door de regering. Er zouden sterke argumenten nodig zijn om van een maandenlang beleden intentie af te wijken. Bovendien bracht hij het milieuaspect in door te stellen dat de aardkorst en het milieu steeds meer werden aangetast. Westerterp gaf echter de voorkeur aan afsluiting, aangezien er ook bij de stormvloedkering schade aan het milieu zou optreden en deze oplossing goedkoper was.⁴⁶ Een meerderheid van de ministers steunde hem. Het dreigement van Gruijters bleek echter doorslaggevend. Om een kabinetscrisis te voorkomen, wijzigden sommige ministers hun eerdere standpunt. Van Agt benadrukte dat de coalitie moest worden behouden en dat de christendemocratische ministers daarom bereid waren om de aanleg van de stormvloedkering te aanvaarden. Westerterp nam gelet op de politieke consequenties vervolgens zijn eerdere voorstel voor een volledige afsluiting terug. Partijpolitieke afwegingen en eerdere standpunten bleken van ondergeschikt belang ten opzichte van het behoud van het kabinet. Het dreigement van D'66 was van doorslaggevende betekenis voor de toekomst van de Oosterschelde.

2.2 Het Kamerdebat: 'de ouwe eerlijke dam' of een 'geavanceerd experiment'?

De Tweede Kamer boog zich op 19 en 20 november 1974 over het voorstel van het kabinet om in de Oosterschelde een stormvloedkering aan te leggen. Het plan van het kabinet om de Oosterschelde af

⁴³ Notulen van de Ministerraad, 8 november 1974, Nationaal Archief Den Haag, Archief van het Koninkrijk der Nederlanden en zijn onderraden, inv.nr. 2.02.05.02, 3.03, p.29.

⁴⁴ Ibidem, 32.

⁴⁵ Ibidem, 33.

⁴⁶ Ibidem, 30.

te sluiten met een schuivendam in plaats van een totale afsluiting leverde forse kritiek op van de ARP, de VVD, de CHU, DS'70 en de CPN. De grootste bezwaren van deze partijen waren dat de veiligheid onvoldoende kon worden gegarandeerd en dat het vernieuwde plan extra kosten met zich mee zou brengen. Er werd gesproken van 'een gok' die bovendien wel eens veel duurder zou kunnen uitvallen dan het kabinet verwachtte. Voor deze partijen moest het belang van de veiligheid voorop staan. Desondanks werd er in het debat door de andere partijen in hun redevoeringen veel aandacht aan natuur en milieu geschonken. Dit was een groot verschil met het debat van 1957 waarin het milieu nog geen enkele rol speelde en veiligheid als het enige belang binnen de kwestie werd gezien. In het debat in 1974 kwam de afweging van verschillende belangen naar voren. Behalve de veiligheid waren dit nu tevens het milieu en de financiën. Piet Jongeling van de GPV vond dat actiegroepen goed werk hadden gedaan om het milieubelang onder de aandacht te brengen. 'Wij mogen de natuur niet veronachtzamen, verwoesten en vernielen.'⁴⁷ De actiegroepen hadden 'ons de ogen geopend voor de unieke situatie bij de Oosterschelde: prachtig helder water, een zeer mooie onderwaterflora en -fauna.' Tegelijkertijd was Jongeling echter van mening dat de veiligheid bij het nieuwe plan van de regering onvoldoende was gewaarborgd en daarom stemde hij er tegen. 'Met bloedend hart vanwege het milieu, maar het leven van mensen weegt zwaarder dan dat van planten en dieren.'⁴⁸ Ook de ARP vond de dam met schuiven, caissons genoemd, te risicovol en koos voor 'de ouwe eerlijke dam' in plaats van 'dit geavanceerde experiment'. 'De minister biedt voor meer geld minder veiligheid op een later tijdstip', zei Maarten Schakel (ARP).⁴⁹

Voor diverse partijen woog het belang van de veiligheid zwaarder dan dat van het milieu. Jan Terlouw van D'66 richtte al zijn aandacht in zijn betoog daarentegen op de unieke natuurwaarde van de Oosterschelde. Het nieuwe plan voor de Oosterschelde paste volgens hem bij de roep om natuurbescherming, die de laatste drie jaar steeds sterker was geworden. 'Steeds meer overheden zijn doordrongen geraakt van de noodzaak om natuur en milieu te behouden. De beslissing van de regering inzake de Oosterschelde getuigt daarvan', sprak hij.⁵⁰ Zijn fractie koos 'zonder aarzeling' voor het behoud van de Oosterschelde. De afsluiting van de Oosterschelde betekende volgens Terlouw 'de vernieling van iets dat onvervangbaar is.'⁵¹ 'Als het getij in de Oosterschelde zou verdwijnen, zou de provincie Zeeland haar naam moeten veranderen.' Dat de media invloed hadden op de mening van de Kamerleden, bewees de bijdrage van KVP'er Cornelissen. Hij had de avond voor het debat een 'prachtige' natuurdocumentaire over de Oosterschelde gezien. Hij verwees naar de

⁴⁷ *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1974-1975*, 1373.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, 1388.

⁵⁰ *Ibidem*, 1390.

⁵¹ *Ibidem*.

bijnaam die de zee hierin had gekregen: de gouden rand van de Noordzee. Deze mocht niet verdwijnen.⁵² Een meerderheid van de Tweede Kamer stemde uiteindelijk voor het plan van het kabinet om in de Oosterschelde een schuivendam aan te leggen en dus om de zee half-open te laten. Een belangenafweging had geleid tot een compromis waarbij nu, in tegenstelling tot in 1957, ook met het belang van het milieu rekening was gehouden. Een twintig jaar eerder genomen besluit, zelfs vastgelegd in een wet, werd hiermee herzien.

2.3 Oorzaken van de omslag in het Oosterschelde-beleid

Bestuurskundige Don Westerheijden ziet in *Schuiven in de Oosterschelde* de val van het kabinet-Biesheuvel en de komst van het kabinet-Den Uyl als belangrijkste oorzaak van de omslag in het Oosterscheldebeleid. De schuivendam als oplossing was volgens hem geen doelgerichte daad, maar een toevallig bijproduct van een groter compromis: het tot stand brengen van het kabinet-Den Uyl. Protestacties zorgden er weliswaar voor dat de Oosterschelde in Keerpunt '72 belandde, maar het daadwerkelijke besluit om de Oosterschelde niet af te sluiten maar halfopen te laten, was vooral genomen uit politieke strategie. Door te kiezen voor de schuivendam kon een kabinetscrisis worden voorkomen.⁵³ Bij de visie van Westerheijden moet worden opgemerkt dat hij de kwestie vanuit de bestuurskundige hoek beschouwt. De protesten van actiegroepen komen vrijwel niet aan bod in zijn studie en lijken daardoor van weinig betekenis. Zeker is dat dankzij de komst van het progressieve D'66 en PPR in de politiek meer aandacht kwam voor het milieu. Was het kabinet-Biesheuvel niet afgetreden, dan was de Oosterschelde waarschijnlijk afgesloten. Dit kabinet was immers niet bereid de Deltawet te wijzigen. Het kabinet-Biesheuvel was zonder vroegtijdige val tot 1975 aangebleven en dan zouden de werkzaamheden in de Oosterschelde al dusdanig zijn gevorderd dat er geen weg meer terug was.

Ook de opkomst van het milieubewustzijn heeft bijgedragen aan de omslag van het eerder genomen besluit om de Oosterschelde af te sluiten. *De Telegraaf* schreef in 1972 dat het Deltaplan met de opkomende discussie over milieuverontreiniging een omstreden zaak zou worden. Tot enkele jaren daarvoor was de afsluiting van de Oosterschelde immers geen punt, meldde de krant.⁵⁴ Dit door de krant geschapen beeld van een plotseling de kop opstekend protest in de jaren zeventig tegen de afsluiting van de Oosterschelde, is nog steeds het overheersende beeld. Onder meer in de aflevering van *Andere Tijden* in 2013 werd de Oosterschelde-kwestie als zodanig gepresenteerd. De afsluiting van de Oosterschelde was echter wel degelijk ook vóór 1970 'een punt', blijkt uit een nadere

⁵² HTK 1974-1975, 1401.

⁵³ Westerheijden, *Schuiven in de Oosterschelde*, 124.

⁵⁴ 'Afsluiting Oosterschelde een zegen of een ramp?', *De Telegraaf*, 29 april 1972.

bestudering van de periode tussen het aannemen van de Deltawet in 1957 en het protest in het begin van de jaren zeventig.

Hoofdstuk 3: Vroeg protest tegen de afsluiting, 1953-1970

‘En de afsluiting van dit heerlijke water? Ik durf het haast niet neer te schrijven, maar ik hoop vurig, dat die er nooit zal komen’, schreef in 1962 een redacteur van *de Waterkampioen* in een speciaal themanummer over de Oosterschelde.⁵⁵ Zijn voorzichtige toon is tekenend voor de manier waarop er tot halverwege de jaren zestig over de afsluiting van de Oosterschelde werd gedacht. Met de watersnoodramp nog vers in het geheugen, leidde het plan uitsluitend in visserskringen tot protest. Artikelen waarin vraagtekens bij de afsluiting van de Oosterschelde werden geplaatst, waren op dat moment nog zeldzaam. Dat kritiek eind jaren vijftig echter niet geheel afwezig was, bewees een artikel in *De Telegraaf* uit 1956 met de kop ‘Opzet te groots en te kostbaar. Afsluiting Oosterschelde heeft ook grote nadelen’. Volgens de journalist was de keuze van de Deltacommissie om de zeearm af te sluiten niet primair bepaald door veiligheidsoverwegingen, maar door het verlangen naar zoetwaterbekkens, die na de afsluiting zouden ontstaan. De journalist schreef tevens dat er in Antwerpen angst was voor hogere waterstanden door de afsluiting van de Oosterschelde. De Antwerpse zeevaartweg zou hierdoor schade oplopen. Dit argument kwam later in de Oosterschelde-discussie overigens niet meer naar voren. De *Telegraaf*-journalist noemde dijkversterking een betere oplossing dan afsluiting van de Oosterschelde.⁵⁶ De jongerenorganisatie van de ARP, ARJOS, pleitte al in 1957 voor een geperforeerde dam om zodoende de mossel- en oestervisserij te kunnen sparen.⁵⁷ Tijdens het Kamerdebat over het Deltaplan waren de ARP en SGP de enige partijen die, vanwege de schade aan de visserij, vraagtekens plaatsten bij de afsluiting van de Oosterschelde.

De afsluiting was in de jaren vijftig en begin jaren zestig nog een vanzelfsprekendheid. Het kabinet erkende weliswaar de problemen die een afsluiting zou veroorzaken voor de oester- en mosselteelt, maar de belangen van de visserij speelden geen doorslaggevende rol in de beleidskeuze. Het milieu was in de jaren vijftig en in de eerste helft van de jaren zestig nog een vrijwel onbekend begrip en speelde tijdens het aannemen van de Deltawet daarom nog geen enkele rol. Bovendien stond het voorkomen van een nieuwe watersnoodramp bovenaan op de agenda en waren andere belangen hier ondergeschikt aan. Jaren later schreef *De Visserijwereld* in een terugblik op de besluitvorming rondom de Deltawerken dat ‘door ramppsychose bevangen Kamers’ blindelings met het Deltaplan

⁵⁵ *De Waterkampioen*, 25 mei 1962.

⁵⁶ ‘Afsluiting Oosterschelde heeft ook grote nadelen. Opzet te groots en te kostbaar’, *De Telegraaf* 3 februari 1956.

⁵⁷ Westerheijden, *Schuiven in de Oosterschelde*, 117.

hadden ingestemd.⁵⁸ Hoofddoel binnen het Deltaplan was het voorkomen van een nieuwe ramp. Door de Oosterschelde samen met een aantal kleinere zeegaten af te sluiten, zou de veiligheid het best gewaarborgd zijn. 'Het Kabinet is ervan overtuigd dat voor de beveiliging van het land tegen hoge stormvloed afsluiting van de zeearmen de beste oplossing is', schreef het kabinet in de Memorie van Toelichting.⁵⁹ Het verhogen van de dijken werd door het kabinet afgewezen, aangezien deze methode geen optimale veiligheid zou bieden. De veiligheid van de Zeeuwse bevolking was gedurende de gehele Oosterschelde-discussie het centrale thema. Tot halverwege de jaren zestig bestond er binnen de politiek consensus over het plan om de Oosterschelde af te sluiten, zowel op landelijk als op regionaal niveau. Ook buiten de politiek was men ervan overtuigd dat afsluiting van de zeegaten het beste antwoord zou zijn op de bedreiging door stormvloed. De Zeeuwse vissers stonden er in hun protesten tegen de afsluiting alleen voor. Pas in de tweede helft van de jaren zestig zou dit veranderen en kregen zij gezelschap in hun strijd tegen een gesloten Oosterschelde. Vanaf dat moment gingen nadelige gevolgen voor het milieu een belangrijke rol in het debat spelen. In de oorspronkelijke Deltawet had de regering nog geen rekening gehouden met nadelige gevolgen van de afsluiting. Het kabinet maakte enkel melding van positieve gevolgen voor onder meer de waterhuishouding, scheepvaart en de recreatie.⁶⁰

3.1 Actie van de visserij. 'Geef ons geen Oosterschelde dam, 't Gaat om des vissers boterham!'

De allereerste tegenstanders die zich uitspraken tegen de Oosterschelde-afsluiting waren de Zeeuwse oester- en mosselvisserij. Afsluiting zou het einde betekenen van de oester- en mosselvisserij en daarmee van hun bestaan. Al op 13 juni 1953 klonk in Zierikzee het eerste protest vanuit de vissersvereniging Helpt Elkander. Verschillende vissers uit Zeeuwse dorpen verenigden zich vervolgens in een Commissie van Dertien. Deze commissie vormde het eerste georganiseerde verzet tegen de gesloten Oosterschelde. De vissers stuurden het parlement in het najaar van 1957, vlak voordat het Deltaplan in de Tweede Kamer werd besproken, een nota. Hierin pleitten zij voor een open Oosterschelde of voor een perforatie van de afsluitdam. Dijkversterking zou een betere manier zijn om Zeeland te beschermen tegen het water, schreven zij.⁶¹ De vissers waren verbitterd over de manier waarop de overheid voorbij ging aan hun belangen. 'Hier heeft men het gevoel dat Barbertje hangen moet, alle mogelijkheden ten spijt', was volgens *De Tijd* de sfeer in Zeeland. Een perforatie van de dam zou de oplossing zijn, maar Rijkswaterstaat wenste over deze concessie zelfs niet te spreken. De gedupeerde vissers hadden de moed echter nog niet opgegeven, bleek uit het artikel. De voltrekking van het vonnis zou nog een kwart eeuw gaan duren 'en men heeft zo het gevoel dat de

⁵⁸ 'De discussie over de Oosterschelde, *De Visserijwereld*, no. 50, december 1969.

⁵⁹ *HTK* 1956-1957, Memorie van Toelichting Deltawet 4167, p.5-12.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ 'Kritiek op ontwerp-Deltaplan', *De Tijd*, 28 oktober 1957, 6.

tijd wel eens kon werken voor een open Oosterschelde.⁶² De vissers verwachtten dat er in de loop der jaren wellicht sprake zou zijn van bezinning, waarna er nog gelegenheid voor revisie van de plannen zou zijn. Dit gevoel, op dat moment nog niet op voor de vissers positieve vooruitzichten gebaseerd, bleek achteraf allerminst valse hoop te zijn.

In 1959 stuurde de Commissie van Dertien een rapport aan de ministers van Verkeer en Waterstaat en van Landbouw en Visserij. De Universiteit van Amsterdam had in opdracht van de commissie onderzoek verricht naar de kosten van de realisatie van de afsluiting van de Oosterschelde. De uitkomst van het onderzoek was dat bij uitvoering van het project een schade aan de oester- en mosselcultuur van 150 miljoen gulden zou ontstaan, twee keer zoveel als twee jaar eerder bij de behandeling van de Deltawet in de Kamer was genoemd.⁶³ De Commissie van Dertien hoopte met de onheilspellende cijfers uit het rapport, en dus met economische argumenten, de afsluiting van de Oosterschelde alsnog te kunnen tegenhouden. Het rapport kon de politiek op dat moment echter niet bewegen een andere koers te gaan varen. De Commissie van Dertien kreeg in de jaren vijftig weinig van de grond.

De Vereniging tot Bevordering van de Zeeuwse Visserijbelangen (Zevibel) was vanaf eind jaren vijftig de belangrijkste pleitbezorger van een open Oosterschelde. In tegenstelling tot de eerdere Commissie van Dertien wist Zevibel meer aandacht voor het standpunt van de vissers te verkrijgen, ook al werd de strijd van de vissers over het algemeen gezien als 'vechten met bitter weinig kans op een overwinning'.⁶⁴ In de jaren zestig probeerde Zevibel een grote groep vissers achter zich te krijgen met toespraken tijdens visserijfeesten en presentaties in de provincie. Tijdens deze bijeenkomsten werden vissers opgeroepen om zich niet te laten ondersneeuwen door de politiek en Rijkswaterstaat en om mee te strijden tegen de afsluiting.⁶⁵ De visserij bleef na aanneming van de Deltawet via Zevibel geregeld in de media verschijnen met kritiek op de afsluiting. 'Wij leggen ons strijdbare hoofd niet op het hakblok', verzekerde Zevibel-voorzitter Albert Lockefer in 1965.⁶⁶ Zevibel kreeg midden jaren zestig via bioloog Bram Drinkwaard steun uit wetenschappelijke hoek in de strijd tegen de afgesloten Oosterschelde. Drinkwaard was als visserijbioloog werkzaam bij het Rijksinstituut voor Visserij Onderzoek (RIVO) van het ministerie van Landbouw en Visserij. Volgens Drinkwaard had Zevibel ervoor gezorgd dat er bij velen, vooral buiten Zeeland, weer een licht was ontstoken. 'Uw roeren van de trom heeft aanstoot gegeven.' Zevibel had volgens Drinkwaard uitgehaald tegen hun zakelijke

⁶² 'Zeeuwse mijmering bij het Delta-debat', *De Tijd*, 9 november 1957, 13.

⁶³ 'Universiteitsrapport tegen sluiting Oosterschelde', *De Telegraaf*, 29 oktober 1959.

⁶⁴ 'Als Oosterschelde dicht gaat: mosselen en oesters voor Yerseke verloren', *Het vrije volk*, 24 januari 1955, 2.

⁶⁵ 'Zeeuwse visserij vecht weer voor zijn belangen', *Provinciale Zeeuwse Courant (PZC)*, 14 november 1964.

⁶⁶ 'Getijde-centrale in de Oosterschelde Deltadam. Hoop voor de visserij en energievoorziening', *Limburgsch Dagblad*, 25 januari 1965, 2.

tegenstanders, voor wie de uitvoering van het totale Deltaplan financiële winst betekende.⁶⁷ De acties van Zevibel bereikten tevens de politiek. Zevibel-voorzitter Lockefer verklaarde in 1966 tijdens een bijeenkomst in Zierikzee dat hij de overtuiging had gekregen dat Den Haag zich was gaan bezighouden met de problemen rondom de afsluiting. 'Onze actie heeft bereikt dat er veel gepubliceerd is en dat er nu een meningsvorming is.'⁶⁸ In de lokale politiek werden de acties van de vissers echter wisselend ontvangen. Voorzitter Lockefer kreeg kritiek van Provinciale Statenlid Th.J. Westerhout. De PvdA'er had tijdens een vergadering van Provinciale Staten verklaard dat er 'verontrustende tendensen' in de acties van de vissers waren te bespeuren. Zij klampten zich volgens hem te veel vast aan de 'hersenschim' van een open Oosterschelde.⁶⁹ Zowel de vissers als de redactie van *De Visserijwereld* schaarden zich vervolgens achter Lockefer en waren van mening dat Westerhout de vissers de mond wilde snoeren.⁷⁰

Hoewel de visserij met haar acties en tegengeluiden zowel de politiek als de media wist te bereiken, slaagde zij er niet in om het Oosterschelde-beleid om te buigen. Er was onvoldoende belangstelling voor het standpunt van de vissers. De visserij werd gezien als een groep die uit eigenbelang protesteerde tegen de afsluiting. De vissers werd op een gegeven moment zelfs een egoïstische houding verweten. Nadat het Deltaplan door het parlement was goedgekeurd en de afsluiting van de Oosterschelde naderbij kwam, stond de visserij voor de keuze om te pleiten voor een onderzoek naar de mogelijkheid om de vissersbedrijven vanuit de Oosterschelde te verplaatsen naar andere gebieden of om in te zetten op een integrale schadevergoeding. De oesterkwekers uit Yerseke hadden voor het laatste gekozen. Deze zakelijke benadering viel vooral verkeerd bij de media. *Het Vrije Volk* sprak van 'een staaltje van grof groepsegoïsme' van de oesterkwekers. Zij verkozen geld boven het laten voortbestaan van de traditie van de oesterteelt.⁷¹ De vissers mochten volgens de critici opkomen voor de traditie van hun bedrijf, en dus voor het collectieve belang van de hele sector, maar niet voor hun eigen individuele belangen.

Een andere oorzaak van het onvermogen om de Oosterschelde-afsluiting tegen te gaan zou de verdeeldheid onder de vissers geweest kunnen zijn. Er zou onvoldoende eenheid binnen de Zeeuwse visserij hebben bestaan doordat zij per dorp was georganiseerd. De vissers kwamen met maar liefst

⁶⁷ Uitwerking van toespraak Zevibel 22 januari 1965, ZA, Verzameling A.C. Drinkwaard 1955-2001, archiefnr. 647.

⁶⁸ 'Op propagandabijeenkomst van Zevibel werd duidelijke taal gesproken', *De Visserijwereld* 24, nr.4, 28 januari 1965.

⁶⁹ *De Visserijwereld* 24. no.1, 7 januari 1965.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ 'Oesterkwekers rekenen naar zich toe. Groepsegoïsme viert hoogtij in Yerseke', *Het vrije volk*, 6 november 1957.

vijf verschillende verenigingen hun belangen verdedigen bij de Kamercommissie, zei Tweede Kamerlid Willem Vermooten (PvdA) in 1965. 'Als ze elkaar dan bij zo'n onderhoud dan ook nog in de haren vliegen, wordt het voor een Kamerlid moeilijk de visserijbelangen te verdedigen.'⁷² Ook omgevingsfactoren vormden een hindernis in de strijd van de vissers. Voorzitter Lockefer sprak in 1965 in een toespraak over een sfeer van negativisme en verdachtmaking waarin zijn Zevibel de strijd moest voeren. Deze tegenstand kwam volgens Lockefer uit regionale waterstaatskringen, zoals dijkgraven, en uit de pers. 'In plaats van redelijk te discussiëren probeert men ons te kleineren.'⁷³ In een interview met de *PZC* verklaarde hij: 'Afsluiting van de Oosterschelde is zo vanzelfsprekend geworden, dat het heel velen belachelijk in de oren klonk toen ik ging pleiten voor een open Oosterschelde. Vaak heb ik in mijn mening alleen gestaan.'⁷⁴ De krant noemde Lockefer 'een moderne Don Quichot' om aan te geven dat hij een onbereikbaar doel zou nastreven. In hetzelfde artikel stelde Lockefer teleurgesteld dat de biologen zwegen. Misschien omdat ze niet durven en mogen, verklaarde Lockefer de stilte die op dat moment nog heerste onder biologen en andere deskundigen.⁷⁵ De bioloog Drinkwaard was halverwege de jaren zestig de enige die de vissers steunde. Het zou echter niet lang meer duren voordat ook andere wetenschappers kritiek zouden laten horen op de afsluiting van de Oosterschelde.

3.2 De kritiek van wetenschappers: de Oosterschelde als 'zinkput van Europa'

Met de watersnoodramp nog vers in het geheugen was het algemene motto in de samenleving tot in de jaren zestig zowel binnen als buiten Zeeland 'dit nooit weer'. Het voorkomen van een nieuwe ramp in de toekomst stond voorop. Zeeuwse burgers, op het kleine deel van vissers na, waren in de jaren vijftig nog amper geïnteresseerd in de nadelige gevolgen van de Oosterschelde-afsluiting. Velen onder hen waren bovendien van mening dat de uitvoering van het Deltaplan gunstig zou zijn voor de werkgelegenheid in het gebied.⁷⁶ Desondanks stonden er in de jaren zestig ook in de provincie Zeeland zelf personen op die oppositie voerden tegen de afsluiting van de Oosterschelde. Vooral de Zeeuwse ingenieur Jan Loeff keerde zich in de media tegen het plan om de Oosterschelde af te sluiten en dan vooral tegen de manier waarop Rijkswaterstaat zijn wil doordrukte. In 1962 schreef hij als hoofdredacteur van *De Waterkampioen* een artikel in zijn blad om de natuurlijke schoonheid van

⁷² 'Vissersbondjes vlogen elkaar in de haren', *Gooi- en Eemlander*, 18 mei 1965.

⁷³ 'Op propagandabijeenkomst van Zevibel werd duidelijke taal gesproken', *De Visserijwereld* 24, no.4, 28 januari 1965.

⁷⁴ 'Lockefer vecht voor zoute Oosterschelde', *PZC*, 2 september 1965.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ 'Mosselen en oesters voor Yerseke verloren. Grote belangen moeten wijken voor Deltaplan', *Het Vrije volk*, 24 januari 1955, 2.

de bedreigde zeearm onder de aandacht te brengen.⁷⁷ Volgens hem ontstonden er steeds meer stemmen, 'sommigen schuchter nog', die twijfelden over de wenselijkheid van de afsluiting. Loeff schreef vooral over de nadelige gevolgen voor de watersport en haalde het door de politiek gebruikte argument dat een afgesloten Oosterschelde een waterrecreatiegebied zou worden onderuit. Het water zou immers vervuild raken na een afsluiting. Loeff vroeg om een heroverweging van het vraagstuk 'nu er daarvoor nog tijd is.'⁷⁸ Zijn artikel leidde tot discussie. Professor J. Thijsse reageerde in een persoonlijke brief aan Loeff op diens uitlatingen. Thijsse had eind jaren vijftig deel uitgemaakt van de Deltacommissie en hij sprak 'de grote verhalen over het dode zoute water' tegen.⁷⁹ Verder benadrukte hij dat het besluit om de Oosterschelde af te sluiten geen emotionele beslissing was geweest, zoals soms werd gedacht onder tegenstanders van de afsluiting. 'Wij zijn te werk gegaan als nuchtere ingenieurs, economen en landbouwers.'⁸⁰

Ook de bioloog Bram Drinkwaard schreef in de jaren zestig regelmatig kritische artikelen in de media. Drinkwaard slaagde erin om de individuele tegenstanders van de afsluiting bij elkaar te brengen. Hij had contacten met mensen uit onder meer de scheepvaart, duiksport en de hengelsport en met deskundigen als landschapsarchitecten. In 1964 begon langzaam een netwerk te ontstaan van deskundigen die pleitten voor een open Oosterschelde. Voor het eerst werden er argumenten tegen de afsluiting gebruikt die verder gingen dan verlies van de schaal- en schelpdierencultuur. Behalve economische argumenten gingen nu ook andere argumenten een rol spelen in het debat. Steeds vaker kwam de biologische waarde van het Oosterschelde-gebied naar voren. Drinkwaard was de spin in het web van het netwerk. In een persoonlijk archief, later ondergebracht in het Zeeuws Archief in Middelburg, verzamelde de bioloog zo'n beetje alles wat met de kwestie te maken had. Hij gaf tevens lezingen binnen en buiten de provincie Zeeland over de nadelige gevolgen van de afsluiting van de Oosterschelde. Hij sprak hierin over het verlies van onvervangbare natuur, de teloorgang van een watersportgebied, het ontstaan van een stinkende massa door bederf van zoet water, sneller bevrozend stilstaand water en verlies van recreatiemogelijkheden.

Op 22 januari 1965 zou Drinkwaard een lezing geven op Schouwen-Duivenland, maar hij kreeg een spreekverbod opgelegd van het ministerie van Landbouw en Visserij, waarvoor hij werkzaam was. Het ministerie eiste voortaan vooraf inzage in voordrachten van Drinkwaard als daarin over de

⁷⁷ De Waterkampioen is het ANWB-blad voor watersporters.

⁷⁸ J. Loeff, 'Laat de Oosterschelde open!', *De Waterkampioen*, no.1150, 25 mei 1962, 2.

⁷⁹ Thijsse was de zoon van de bekende bioloog dr. Jac.P. Thijsse.

⁸⁰ brief ir. J. Thijsse aan ir. J. Loeff 13 september 1965, ZA, Verzameling Drinkwaard 647.

Oosterschelde werd gesproken. Het spreekverbod veroorzaakte ophef in de media. *De Telegraaf* schreef: 'een spreekverbod, opgelegd aan een kundig, gewetensvol ambtenaar is op zichzelf reeds een penibele maatregel in een democratie'. De afwezigheid van argumenten versterkte volgens de krant de zwakke indruk die minister Biesevel maakte. De krant beschuldigde de minister van een 'gemakzuchtige, want aan argumenten arme redenering' voor zijn besluit om het spreekverbod op te leggen.⁸¹ De *PZC* typeerde het spreekverbod als 'onhandig'. Minister Biesevel had er wellicht beter aan gedaan zijn ambtenaar vrijuit te laten spreken, maar er tevens voor te zorgen dat er op diens betoog een redelijk antwoord werd gegeven. De krant geloofde namelijk dat Drinkwaard een onjuiste opvatting verkondigde.⁸² Het opgelegde spreekverbod kon tevens op aandacht van het parlement rekenen. Een week later vroegen Kamerleden in een vergadering van de Vaste Commissie voor Landbouw en Visserij de minister om opheldering over het spreekverbod. Biesevel antwoordde dat hij het niet kon toestaan dat een ambtenaar een zaak aanvocht die door de regering is beslist.⁸³

Drinkwaard besloot zijn niet gehouden redevoering schriftelijk onder belangstellenden te verspreiden. Hij werd hiervoor op het ministerie ter verantwoording geroepen, want ook dit viel niet in de smaak bij zijn werkgever. In september 1964 volgde een berisping van het ministerie. In de brief aan Drinkwaard werd medegedeeld dat zijn houding in strijd was met 'de houding, welke een ambtenaar, ook in zijn vrije tijd, dient aan te nemen.'⁸⁴ Drinkwaard ging ook na de berisping door met het geven van lezingen, maar hij richtte zich hierbij niet meer uitsluitend op de Oosterschelde. In 1968 hield hij door het hele land een lezing over het Nederlandse mosselbedrijf onder de titel 'Zeg, ken jij de mosselman?' Hij ging hier onder meer in op de gedwongen verplaatsing van het mosselbedrijf uit Zeeland, maar dit thema leidde in tegenstelling tot zijn Oosterschelde-lezing in 1965 niet meer tot maatregelen van het ministerie.⁸⁵ Het spreekverbod en de berisping gaven de krampachtige houding van de overheid weer binnen het Oosterschelde-vraagstuk. Ambtenaren dienden zich achter het standpunt van de regering en Rijkswaterstaat te scharen. Voorkomen moest worden dat de bevolking zich tegen de Deltawet zou gaan keren, omdat de uitvoering van het plan dan in het gedrang zou kunnen komen. Het spreekverbod van bioloog Drinkwaard gaf aan dat de overheid bereid was om hier zelfs vergaande maatregelen voor te nemen.

⁸¹ 'Spreekverbod', *De Telegraaf*, 1 februari 1965.

⁸² 'De minister en een hartekreet', *PZC*, 30 januari 1965.

⁸³ *HTK OCV/UCV 1964-1965*, C 920.

⁸⁴ Brief van ministerie L en V aan Drinkwaard, 17 september 1964, ZA, Verzameling Drinkwaard, 647.

⁸⁵ Aankondiging lezing 1968, ZA, Verzameling Drinkwaard.

De overheid kon echter niet voorkomen dat de geluiden van deskundigen in de media vanaf de tweede helft van de jaren zestig steeds onheilspellender werden. In de zomer van 1966 verscheen er in *De Tijd* een groot artikel waarin de visserijbioloog dr. K.F. Vaas van het Hydrobiologisch Laboratorium in Yerseke ervoor waarschuwde dat de Oosterschelde na afsluiting zou veranderen in een vervuilde zinkput. ‘Biologen vrezen na afdamming gevaar voor de volksgezondheid’, luidde de kop boven het artikel.⁸⁶ Een zelfde soort mening uitte de planktonbioloog C. Bakker van het Hydrobiologisch Instituut in 1965 in een uitzending van *Achter het Nieuws*. Hij verklaarde in de uitzending dat er een zoute onderlaag in het water van de Oosterschelde zou ontstaan, waarna rottingsproducten in de zoete bovenlaag zouden komen. Gevolgen waren vissterfte en zelfs een gevaar voor de volksgezondheid. ‘Verschillende dieren kunnen in dit water niet meer leven’, waarschuwde de bioloog. Ingenieur Tienstra van het ministerie van Landbouw en Visserij gaf tijdens de uitzending aan dat hij niet geloofde dat de kans op vervuiling in de Oosterschelde erg groot was. *Achter het Nieuws*-presentator Leo Kool constateerde dat onder biologen de meningen over de Oosterschelde nogal uiteen liepen. Het leek er volgens hem op dat de wetenschappelijke discussie werd doorkruist door prestigeoverwegingen. Hij sloot de uitzending af met de stelling dat hij het noodzakelijk vond dat de zaak uit de sfeer van ruzie, prestigeoverwegingen en spreekverboden werd gehaald en dat er volledige opening van zaken werd gegeven.⁸⁷

De biologen en ingenieurs uit de jaren zestig en de actiegroepen uit de jaren zeventig streden beide voor hetzelfde doel: een open Oosterschelde. Zij kozen voor een verschillende manier van actie voeren. Deskundigen als Loeff en Drinkwaard probeerden via artikelen in de media, waarin zij hun zorgen uitten over de gevolgen van de afsluiting, de politiek op andere gedachten te brengen. Hun bezorgde geluiden wisten door te dringen tot in Den Haag. Het bestaande beeld dat de Actiegroep Oosterschelde Open in de jaren zeventig de Oosterschelde-kwestie voor het eerst op de kaart zette, blijkt niet kloppend. Publicaties leidden geregeld tot Kamervragen en artikelen met daarin kritiek op de afsluiting haalden de knipselkrant van het ministerie.⁸⁸ Bovendien hadden mensen als Loeff en Drinkwaard nauw contact met politici. De lijst met Kamerleden lag opengeslagen naast de telefoon van Loeff, bleek uit een interview uit 1972.⁸⁹ Drinkwaard voerde correspondentie met politici over de Oosterschelde-kwestie. In 1967 schreef Tweede Kamerlid Bram van der Lek (PSP) aan Drinkwaard dat hij als bioloog en natuurbehouder het meest voelde voor de tegenstanders van de afsluiting, hoewel

⁸⁶ ‘Biologen vrezen na afdamming gevaar voor volksgezondheid. Oosterschelde zinkput van Europa?’, *De Tijd* 20 augustus 1966.

⁸⁷ uitgetypte versie van de uitzending *Achter het nieuws* (VARA), 16 juni 1965, ZA, Verzameling Drinkwaard.

⁸⁸ Brief A.J. Beenhakker uit Den Haag aan Drinkwaard, 15 maart 1965, Zeeuws archief Middelburg, Verzameling Drinkwaard, 647. In deze brief stond dat een artikel in de knipselkrant van het ministerie was gekomen.

⁸⁹ ‘Actie tegen dichte Oosterschelde’, *Leeuwarder Courant*, 3 juni 1972, 35.

hij ook verklaarde dat hij nog niet wist op welke manier de afsluiting tegengehouden zou moeten worden.⁹⁰ In tegenstelling tot de visserij slaagden de tegenstanders uit wetenschappelijke hoek erin politici te interesseren voor de Oosterschelde-kwestie. Zij wekten de indruk voor een collectief belang te strijden, namelijk het open houden van de Oosterschelde voor de biologische rijkdom in het gebied en daarmee voor het in stand houden van een waardevol stuk natuur voor toekomstige generaties. Zij konden op meer sympathie en steun rekenen dan de vissers, die voor hun bestaansrecht opkwamen en vaak het verwijt kregen enkel voor hun eigen belang te strijden.

3.3 Een teleurstellend Oosterschelde-congres

Halverwege de jaren zestig ontstond binnen het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen naar aanleiding van de toenemende onrust rond de afsluiting het idee om een congres over de toekomst van de Oosterschelde te organiseren. Doel was het geven van een zuivere wetenschappelijke benadering van de problematiek rond de Oosterschelde. Tijdens het congres moest een forumdiscussie plaatsvinden over het perspectief van een afgesloten Oosterschelde, waarin ook de tegenstanders van het plan hun geluid konden laten horen. Het congres had geen demonstratief karakter, hoewel daar van te voren wel voor werd gevreesd. Tijdens een overleg binnen het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen voorafgaand aan het congres werd geopperd om van te voren overleg te plegen met de sprekers en om de pers te vragen hun verslagen ter inzage te geven voor publicatie.⁹¹ Er kwamen op 28 april 1967 400 bezoekers op de bijeenkomst af, zowel voor- als tegenstanders van de afsluiting. Een belangrijk deel van de aanwezigen op het congres was niet gelukkig met de afsluiting, schreef een journalist van *de Waarheid* een dag later. Deze schreef over 'soms nogal roerige tegenstanders' in de zaal. Onder deze tegenstanders bevonden zich vissers, planologen, biologen en Zeeuwen die de afsluiting een destructie van het Zeeuwse landschap vonden.⁹² Zes sprekers uit verschillende vakgebieden gaven tijdens het congres hun visie op het Oosterschelde-vraagstuk, waarna de deelnemers schriftelijk en mondeling vragen konden stellen aan een discussieforum. Sprekers en forumleden waren onder meer ingenieurs van de Cultuurtechnische Dienst, een landschapsarchitect van Staatsbosbeheer, ingenieur P. Santema van Rijkswaterstaat en ingenieur Jan Loeff in de functie van oud-hoofdredacteur van *de Waterkampioen*.⁹³ Rijkswaterstaat was tijdens het congres stellig: de afsluiting van de Oosterschelde moest zo snel mogelijk plaatsvinden en van uitstel kon geen sprake zijn. Ingenieur Santema legde uit

⁹⁰ Brief van B. van der Lek aan Drinkwaard, 3 mei 1967, ZA, Verzameling Drinkwaard.

⁹¹ Notulen Zeeuws Genootschap der Wetenschappen, 13 april 1966, ZA, Verzameling Drinkwaard.

⁹² 'Zeeuwse bezwaren tegen afsluiting Oosterschelde', *De Waarheid* 3 mei 1967, 4.

⁹³ Brochure congres Oosterschelde te Zierikzee, Zeeuws archief Middelburg, Verzameling Drinkwaard.

dat de Deltawerken als een samenhangend geheel werden uitgevoerd en dat het niet mogelijk was om daar een bepaald deel uit te snijden. 'Er is geen weg terug', sprak hij tot de toehoorders.⁹⁴ Ingenieur P. Tideman van Staatsbosbeheer wees er echter op dat de afsluiting was bedacht in een tijd waarin de inzichten op landschap-ecologisch gebied nog niet waren ontwikkeld. 'Een starre uitvoering van de plannen van papier zal leiden tot verlies van natuurlijke rijkdom', deelde hij de toehoorders mede.⁹⁵ Ingenieur Loeff richtte zich in zijn betoog op de waterrecreatie in de Oosterschelde. 'Overtuigd ben ik ervan dat ons nageslacht ons allerminst dankbaar zal zijn als wij deze afsluiting volvoeren (...) omdat wij dood water gesteld hebben boven het kostelijk levende en leven-brengende zeewater (...) en niet alleen de Zeeuwse, maar de gehele Nederlandse bevolking beroven van het unieke karakter van dit recreatiegebied.'⁹⁶

Het Oosterschelde-congres werd na afloop als teleurstellend en onbevredigend beschouwd. Er kwamen geen scherpe vragen tijdens de discussie, blikte Paul de Schipper terug. Bovendien werd volgens hem het congres gedomineerd en gemanipuleerd door Rijkswaterstaat.⁹⁷ Ook was er kritiek op het feit dat de sprekers uit ambtelijke kring kwamen of politiek gebonden waren. 'Van hooggeplaatste ambtenaren viel immers niet te verwachten dat zij in het openbaar hun ministerie zouden afvallen', schreef een journalist in *Weekblad Schuttevaer*.⁹⁸ Voor de beantwoording van honderd door bezoekers ingediende vragen was te weinig tijd geweest.⁹⁹ Het *Algemeen Dagblad* sprak zelfs van 'een aaneenrijging van de bestaande officiële door Rijkswaterstaat vaardig gehanteerde maar voor de kritische luisteraar beslist niet altijd overtuigende argumenten.' De journalist noemde het verontrustend dat er ondanks de voelbare tegenstand vanuit de zaal geen scherpe vragen of behoorlijke tegenargumenten naar voren werden gebracht.¹⁰⁰

3.4 De Studiegroep Oosterschelde: overleg in plaats van 'toestanden met stickers'

Ondanks dat het Oosterschelde-congres teleurstellend werd genoemd, vormde het voor de tegenstanders van de afsluiting een voedingsbodem voor verdere samenwerking. Vertegenwoordigers van de visserij en individuele tegenstanders als bioloog Bram Drinkwaard

⁹⁴ 'Discussies', *Zeeuws tijdschrift* nr ¾, 1967, 159.

⁹⁵ 'Verslag congres. Oosterschelde moet dicht', *De Tijd*, 29 april 1967, 4.

⁹⁶ Redevoering Loeff Oosterschelde-congres Zierikzee 1967, Zeeuws archief Middelburg, Verzameling Drinkwaard.

⁹⁷ P. de Schipper, *De slag om de Oosterschelde*, 152.

⁹⁸ 'De afsluiting van de Oosterschelde', in: *Weekblad Schuttevaer*, 14 maart 1969, 1.

⁹⁹ 'Een onbevredigend Congres over de Oosterschelde', *Zeeuws Tijdschrift*, nummer ¾, 1967, 71.

¹⁰⁰ 'Commentaren', *Zeeuws Tijdschrift*, nr. ¾, 1967, 163.

richtten gezamenlijk de Studiegroep Oosterschelde op. Voor de Zeeuwse visserij was deze groep een welkome steun. In tegenstelling tot de eerdere tegenstanders binnen de visserij, beschikten de leden van de studiegroep over technische kennis. Op die manier waren zij beter in staat om tegenstand te bieden aan Rijkswaterstaat. In 1969 bracht de studiegroep een memorandum uit, dat onder meer werd verspreid in de Kamerfracties. 'Wij doen zulks op gronden van het algemeen Nederlands belang', vermeldden de auteurs in de inleiding van het document.¹⁰¹ In het memorandum wees de groep op de negatieve gevolgen van de afsluiting: vervuiling door het Rijnwater dat de afgesloten zeearm zou binnenstromen, vernietiging van het mossel- en oesterbedrijf en vernietiging van de biologische rijkdom. Afsluiting van de Oosterschelde zou de meest radicale en tevens meest simplistische maatregel zijn om veiligheid te bereiken en bovendien mogelijk een 'nieuw, niet te veronachtzamen gevaar' voor de Zeeuwse eilanden opleveren. Er was bij de afsluiting volgens de studiegroep geen rekening gehouden met de ontwikkelingen op technologisch en economisch gebied in de laatste tien tot twintig jaar, noch met economische en ecologische belangen. De beoogde veiligheid was volgens de studiegroep 'ongetwijfeld' te bereiken met een verzwaring van de dijken langs de Oosterschelde en aansluitende wateren. In het memorandum stond de studiegroep stil bij een eerder gedane uitspraak van het hoofd van de Deltadienst in 1965. Deze had naar aanleiding van kritische publicaties gezegd dat een open Oosterschelde de grondgedachte van het Deltaplan zou aantasten. De studiegroep haalde deze bewering onderuit met de vraag: waarom zou een grondgedachte niet mogen worden aangetast wanneer blijkt dat deze in een bepaald opzicht niet juist is geweest?

De studiegroep noemde de gekozen weg van het kabinet 'een dwaalspoor'. 'Het is nog ruim tijd te keren!' Maar dan moest de Tweede Kamer wel gaan nadenken over een andere bestemming van de Oosterschelde 'dan de noodlottige functie, die er na afsluiting aan kan worden toebedeeld'. De studiegroep lichtte haar memorandum eind december 1969 mondeling toe in de Vaste commissie van de Tweede Kamer. In de aanloop naar dit mondelinge overleg stuurde de groep alvast een aantal zienswijzen. De groep reageerde hierin onder meer op door de minister gedane uitspraken in de pers en in de Kamer. Het zou echter nog een jaar duren voordat het memorandum in de Tweede Kamer ter sprake kwam. Tijdens de behandeling van de begroting voor 1971 zei Hubert Kronenburg van de Boerenpartij dat de minister met zijn ambtenaren 'zeer ontwijkend' had gereageerd op de argumenten van de studiegroep. Hij vroeg de minister om economische berekeningen zodat deze kon bewijzen dat critici ten onrechte beweerden dat er sprake was van een enorme verspilling.¹⁰²

¹⁰¹ *Memorandum Studiegroep Oosterschelde*, ZA, Archief SO, inv.nr.4.

¹⁰² *HTK 1970-1971*, 1446.

De Studiegroep Oosterschelde koos bewust voor een overlegstrategie in plaats van een meer provocerende manier van actie voeren, zoals de Aktiegroep Oosterschelde Open begin jaren zeventig zou doen. 'Toestanden met stickers en dergelijke hebben volgens mij weinig nut', zei Loeff hier later over.¹⁰³ Het ging er volgens hem om de volksvertegenwoordiging te bewegen de Wet op de Deltawerken te veranderen. De studiegroep wist echter niet het grote publiek te bereiken, zoals dat de Aktiegroep Oosterschelde Open in de jaren zeventig wel lukte. Volgens de Studiegroep Oosterschelde zelf kon de geringe publieke belangstelling voor de Oosterschelde-kwestie in de jaren zestig worden toegeschreven aan verschillende oorzaken. Allereerst was er in die periode nog de 'bittere herinnering' aan de watersnoodramp. Verder was de mentaliteit van de Zeeuwse bevolking zodanig dat men geneigd was tot aanvaarding van het opgelegde lot en het ingestelde gezag. Bovendien was er volgens de studiegroep een vrijwel volkomen gebrek aan objectieve voorlichting.¹⁰⁴ De groep stelde dat haar memorandum door de regionale PZC was 'genegeerd' en was 'doodgezwegen'. Serieuze mensen die voor het open houden van de Oosterschelde pleitten, werden door de krant 'betweters' en 'nakaarters' genoemd, stelde de groep. De studiegroep noemde de voorlichting van de bevolking 'eenzijdig, onvolledig, tendentiekus en soms zelfs beslist onjuist'.¹⁰⁵ Ook journalist Wouter van Dieren schreef in *Elseviers Weekblad* dat de PZC de activiteiten van de Studiegroep Oosterschelde doodzweeg. De bevolking nam volgens hem nauwelijks kennis van andere informatie dan in de veelgelezen PZC werd opgediend.¹⁰⁶ In een brief aan oud-premier Drees vroeg de Studiegroep Oosterschelde aandacht voor de onrust onder de Zeeuwse bevolking, die volgens de groep onder de oppervlakte aanwezig was. De regionale pers en het provinciaal bestuur hadden ervoor gezorgd dat het lang duurde voordat er een openlijke weerstand op gang was gekomen. Onder de Zeeuwse bevolking was het aantal tegenstanders echter groter dan het aantal voorstanders, schreef de groep.¹⁰⁷

3.5 De media over de Oosterschelde-kwestie

De toonzetting in de landelijke media verschilde veel met die in de regionale media. De regionale PZC profileerde zich duidelijk als voorstander van een afgesloten Oosterschelde. De krant publiceerde een dag voor het Oosterschelde-congres in 1967 een paginagroot artikel over de discussies rond de Oosterschelde. Volgens de krant was er in de weken ervoor gesuggereerd dat er steeds meer verzet

¹⁰³ 'Zeeuwen boven op de dijken voor de Oosterschelde', *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 juni 1972.

¹⁰⁴ Brief aan vaste commissie TK, 18 december 1969, ZA, Archief SO, inv.nr.1.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ W. van Dieren, 'Deltaplan achterhaald door de wetenschap. Sluiting van Oosterschelde ramp voor Nederland.' *Elseviers Weekblad*, 12 september 1970.

¹⁰⁷ Concept-brief aan Drees, datum onbekend, ZA, Archief SO, inv.nr.1.

zou groeien in Zeeland tegen de afsluiting. 'Teneinde van onze kant er aan mee te werken dat dergelijke misverstanden uit de wereld worden geholpen' kwam de *PZC* nogmaals met een beschouwing over de kwestie. 'De conclusie daarvan is: de Oosterschelde moet dicht!', schreef de krant stellig.¹⁰⁸ Ook over het Oosterschelde-congres had de *PZC* een andere visie dan de andere media. Waar landelijke kranten schreven over een teleurstellende bijeenkomst, schreef de *PZC* over 'een nuttige bijeenkomst'. De krant schreef als voorstanders van de afsluiting naar het congres te zijn gegaan en dit na het congres zelfs in versterkte mate te zijn. Uit het betoog van de woordvoerder van Rijkswaterstaat sprak volgens de *PZC* 'voortreffelijke kennis'. 'Een kennis van zaken, duidelijk gebaseerd op het werk van een omvangrijk deskundig en wetenschappelijk apparaat, waarbij vele kanten van de Oosterschelde-afsluiting grondig werden onderzocht.'¹⁰⁹ In het boek van De Schipper komt naar voren dat de *PZC* meerdere keren 'laatdunkend' schreef over de tegenstanders van de afsluiting.¹¹⁰

Ook Drinkwaard was in de jaren zestig al kritisch op de pers. In zijn redevoering bij Zevibel die hij niet mocht uitspreken maar later schriftelijk verspreidde, stond hij stil bij een voorval tijdens de vlootschouw van 1964. Drinkwaard bevond zich op een boot toen hij een groot spandoek zag met de tekst 'Geef ons geen Oosterschelde dam, het gaat om des vissers boterham'. Toen Drinkwaard de aanwezige cameraman vroeg het spandoek te filmen, weigerde deze dit omdat het reclame zou zijn. 'In wat voor ban is men toch gaan leven?', vroeg Drinkwaard zich in de toespraak af. Hij verklaarde grote problemen te hebben met de 'continue propaganda en de goodwill-kweking voor het één en bagatelliseren, belachelijk maken en zelfs het verzwijgen van het andere'.¹¹¹ Journalist Wouter van Dieren schreef in *Elseviers Weekblad* iets soortgelijks. Tegenover de positieve publiciteit van het Deltaplan stond 'een onafgebroken stroom van bagatellisering en belachelijk maken van degenen die zich verzetten, zonder geld, zonder mankracht, alleen maar gewapend met beschaafde wetenschappelijke kennis en een goed vertrouwen dat in Waterstaatskringen op overleg prijs wordt gesteld.'¹¹² De tegenstanders van de afsluiting kregen in de landelijke media duidelijk meer ruimte dan in de regionale media. Eind jaren zestig verschenen met grote regelmaat kritische artikelen over de afsluiting in de media, waarin door deskundigen uitgebreid werd stilgestaan bij de negatieve gevolgen van een gesloten Oosterschelde. Hierin kwam de overheid steeds meer onder druk te staan. In het voorjaar van 1969 schreef *weekblad Schuttevaer* over de Oosterschelde-kwestie: 'Niemand zal ontkennen dat het voor de overheid het eenvoudigste is de kwestie als een afgedane

¹⁰⁸ 'Oosterschelde moet dicht', *PZC*, 27 april 1967.

¹⁰⁹ 'Congres en afsluiting', *PZC*, 29 april 1967.

¹¹⁰ P. de Schipper, *De slag om de Oosterschelde*, 280.

¹¹¹ Toespraak Drinkwaard bij Zevibel te Zierikzee 22 januari 1965, ZA, Verzameling Drinkwaard.

¹¹² W. van Dieren, 'Deltaplan achterhaald door de wetenschap' *Elseviers Weekblad*, 12 september 1970.

zaak te beschouwen, doch het is wel zeer de vraag of ons nageslacht daarmee het meest gediend is', schreef de journalist.¹¹³

¹¹³ 'De afsluiting van de Oosterschelde', *Weekblad Schuttevaer*, 14 maart 1969, 1.

Hoofdstuk 4: De Oosterschelde-kwestie in de politiek, 1953-1970

4.1 Het Deltaplan in de Tweede Kamer: 'offers' voor bescherming tegen de 'erfvijand'

Op 16 november 1955 diende het kabinet de ontwerp-Deltawet in bij de Tweede Kamer. Het totale plan zou 2,4 miljard gulden gaan kosten en de uitvoering zou 25 jaar in beslag gaan nemen. Het Deltadebat in de Kamer vond plaats van 29 tot en met 31 oktober 1957. Hoewel de Kamer achter het kabinetsplan stond, stonden alle fracties stil bij de nadelige gevolgen voor de visserij van de afsluiting. Zij pleitten daarom voor een adequate schaderegeling voor de getroffen bedrijven. Diverse fracties spraken van 'offers' die door de visserij moesten worden gebracht om Nederland te kunnen beschermen. Het water werd door veel Kamerleden gepresenteerd als een 'erfvijand'. Op de ARP en SGP na waren alle fracties van mening dat de Oosterschelde dicht moest. Cornelis van der Zaal (ARP) plaatste vraagtekens bij de afsluiting 'vanwege het leed voor hen die door het Deltaplan hun bedrijf in gevaar zien komen'¹¹⁴ De ARP'er vond dat de afsluiting opnieuw zou moeten overwogen. 'Eer men aan de Oosterschelde toe is, is er alle gelegenheid om deze afsluiting nog eens grondig te heroverwegen'.¹¹⁵ *De Telegraaf* haalde de volgende dag zijn verzoek aan in een kritisch verslag over het Kamerdebat. De krant noemde de ministeriële reactie op het verzoek van Van der Zaal 'zeer teleurstellend'. Het kabinet had laten weten dat een heroverweging te tijdrovend zou zijn. Volgens *De Telegraaf* zou het echter hoe dan ook nog twintig jaar duren voordat de afsluiting gerealiseerd zou zijn. De journalist schreef over het debat: 'Men kan niet aan de indruk ontkomen dat de technici van Rijkswaterstaat een machtspositie hebben ingenomen, die blijkbaar onaantastbaar is geworden. De Kamer mag in hoofdzaak over bijkomstigheden discussiëren.'¹¹⁶

David Kodde (SGP) noemde 31 oktober 1957, de dag van het Deltadebat, 'een zwarte dag voor de oesterkwekerij in Yerseke, omdat de oesterteelt verloren is'.¹¹⁷ De enige mogelijkheid om de visserij te redden was volgens hem de aanleg van een geperforeerde dam. Hij was net als Van der Zaal voorstander van een heroverweging van de afsluiting. Van der Zaal en Kodde waren in 1957 twee roependen in de woestijn. Het zou nog bijna twintig jaar duren totdat hun wens om de afsluiting te herzien breed gedragen zou worden binnen de politiek en uiteindelijk zou worden uitgevoerd. Het

¹¹⁴ HTK 1957-1958, 3049.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ 'Delta-wet', *De Telegraaf*, 2 november 1957, 5.

¹¹⁷ HTK 1957-1958, 3119.

idee van Kodde om een geperforeerde dam aan te leggen, bleek uiteindelijk zelfs de gekozen oplossing.

Het was binnen het parlement in het najaar van 1957 al bekend dat er tegenstanders van de afsluiting waren. Cor van der Peijl (CHU) sprak in zijn redevoering van tegenstanders van het Deltaplan, maar hij ging niet in op de achtergrond van deze tegenstanders. Henk Gortzak (CPN) stond eveneens stil bij de bezwaren van het plan. Hij noemde het 'niet zo onbegrijpelijk dat juist vanuit Zeeland (...) talrijke bezwaren, die elders niet of nauwelijks gehoord werden, naar voren kwamen.'¹¹⁸ De protesten die er eind jaren vijftig klonken hadden echter geen invloed op het besluit van de Tweede Kamer om het Deltaplan goed te keuren.

4.2 Reacties van de politiek op het toenemend protest

In de tweede helft van de jaren zestig kon de politiek niet meer om de protestgeluiden van tegenstanders van de afsluiting heen. In een vergadering van de Vaste commissie van Landbouw en Visserij in 1965 sprak Sjef van Dongen (KVP) van 'een zeer grote en groeiende onrust, met name in Zeeland.' Hij wilde van de minister weten hoe groot de succeschansen van een actie tegen de afsluiting waren, aangezien de eerste voorbereiding voor de afsluiting al was getroffen. Van enige onzekerheid over de afsluiting was volgens Biesheuvel echter geen sprake. 'De Oosterschelde gaat dicht', sprak hij duidelijke taal.¹¹⁹ Kritiek in de media op het plan om de Oosterschelde af te sluiten werd door het kabinet telkens ter zijde geschoven. Een artikel van journalist Sietz Leeflang in het *Algemeen Handelsblad* zorgde in 1965 voor vragen in de Eerste Kamer. Leeflang schreef dat een afsluiting van de zeearm wegens het risico op vervuiling ongewenst en zelfs gevaarlijk zou zijn. Daniël Delprat (VVD) vroeg minister Ko Suurhoff (PvdA) naar zijn mening over het alarmerende artikel en hij vroeg bovendien om een studie naar de in het artikel genoemde gevolgen.¹²⁰ Minister Suurhoff reageerde hierop dat het artikel 'een zeer eenzijdige interpretatie' was van het hetgeen destijds door de deskundigen aan de pers was verklaard. Bovendien was het artikel 'niet vrij te pleiten van een zekere sensationele toon.'¹²¹ Het artikel over de zinkput-theorie van bioloog Vaas in *De Tijd* in 1965 was voor Willem Vermooten (PvdA) aanleiding om in een commissievergadering aan minister Biesheuvel te vragen of de biologische consequenties van de afsluiting wel voldoende waren onderzocht. Biesheuvel antwoordde hierop dat een aantal mededelingen van Vaas verkeerd was geïnterpreteerd door de pers. Hierdoor was de indruk gewekt dat de afsluiting zou kunnen leiden tot

¹¹⁸ HTK 1957-1958, 3072.

¹¹⁹ HTK OCV/UCV 1964-1965, C 922.

¹²⁰ *Verslag van de Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (HEK) 1964-196, 710.*

¹²¹ HEK 1964-1965, 725.

gevaren voor de volksgezondheid.¹²² Op Kamervragen naar aanleiding van een artikel van ingenieur Loeff in *Ons Zeewezen*, waarin deze stelde dat er moest worden afgezien van de afsluiting, antwoordde minister Bakker dat hij geen aanleiding zag om de Deltawet opnieuw in overweging te nemen.¹²³

In het najaar van 1969 verklaarde Harmsen van de Groep Harmsen dat hij van mening was dat de sterker wordende acties tegen de afsluiting van de Oosterschelde meer aandacht en waardering van de overheid verdienden. De overheid wekte volgens Harmsen de indruk te lichtvaardig aan de bezwaren voorbij te gaan.¹²⁴ Minister Piet de Jong (KVP) reageerde dat de regering nauwkeurig kennisneemt van de bezwaren, maar dat er geen nieuwe elementen in naar voren kwamen die niet destijds al waren meegenomen bij de Deltawet.¹²⁵ De Studiegroep Oosterschelde noemde deze uitspraak later in haar memorandum 'ten zeerste aanvechtbaar'. Volgens de groep waren er wel degelijk nieuwe elementen ten opzichte van de Deltawet.¹²⁶ Eind december 1969 waren de kritische geluiden in de pers aanleiding voor een mondeling overleg binnen de Vaste commissie van Verkeer en Waterstaat over de Oosterschelde-kwestie. De minister beklemtoonde hierin dat er 'zeer grote problemen' zouden ontstaan indien de Oosterschelde niet zou worden afgesloten. Het door critici genoemde gevaar van vervuiling haalde hij onderuit. Er zou immer biologische zelfreiniging plaatsvinden en mocht dit onvoldoende zijn, dan zou dit altijd nog mechanisch kunnen worden geregeld. De commissie drong aan op meer voorlichting om de ontstane onrust weg te nemen en 'minder juiste opvattingen' in het openbaar te weerleggen.¹²⁷ Dit laatste sloot aan bij het eerder opgelegde spreekverbod van bioloog Drinkwaard. De bevolking moest uitsluitend een positief beeld hebben van een afsluiting van de Oosterschelde en er moest alles aan worden gedaan om negatieve beeldvorming te voorkomen.

Kritische geluiden van deskundige biologen werden in deze periode nog niet serieus genomen door de regering. Ze wisten echter wel politiek Den Haag te bereiken. Het beeld dat de politiek pas interesse in het Oosterschelde-vraagstuk kreeg na de acties van de Aktiegroep Oosterschelde Open in de jaren zeventig verdient dus bijstelling. Kamerleden stelden al in de jaren zestig naar aanleiding van berichten in de pers geregeld vragen aan de minister. De actievoerders van de jaren zeventig waren dus niet de eersten die de politiek wisten te bereiken. De geluiden van de deskundigen die in de tweede helft van de jaren zestig klonken, werden echter gemakkelijk terzijde geschoven door de

¹²² *HTK OCV/UCV* 1965-1966, C 516-518.

¹²³ *HEK* 1968-1969, 203.

¹²⁴ *HTK* 1969-1970, 230.

¹²⁵ *HTK* 1969-1970, 312.

¹²⁶ Memorandum Studiegroep Oosterschelde, ZA, archief SO, inv.nr.4.

¹²⁷ *HTK* 1969-1970 Kamerstuknummer 10.300 XII ondernummer 10. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1970. Hoofdstuk XII Verkeer en Waterstaat.

bewindspersonen. Het kabinet voelde er in deze periode nog niets voor om het eerder genomen besluit te herzien en de Deltawet aan te passen. De Oosterschelde moest dicht.

4.3 Rijkswaterstaat: van aanzien en macht naar rumoer en kritiek

Opvallend binnen de Oosterschelde-kwestie was dat Rijkswaterstaat al met de bouw van de Deltawerken was begonnen toen de Tweede Kamer nog een besluit moest nemen. Niemand in de Tweede Kamer nam daar echter aanstoot aan. Bij *De Telegraaf* bleef het niet onopgemerkt. De krant schreef: 'Wie is er nu eigenlijk baas op Waterstaat? Minister Algera of de Waterstaatsheren?'¹²⁸ Rijkswaterstaat gold tot in de jaren zestig als een instituut met veel autoriteit en gezag. De dienst oogstte in de jaren na de watersnoodramp in de media grote bewondering en haar legitimiteit was onaantastbaar. Rijkswaterstaat beschikte over een ruime toegang tot de media en kon daardoor veel invloed uitoefenen op de burger.¹²⁹ De Deltawerken werden in de media neergezet als een symbool van nationale trots. In de jaren zestig beleefde Rijkswaterstaat met diverse nieuwe waterbouwkundige constructies haar hoogtijdagen. De macht van Rijkswaterstaat leidde echter tegelijkertijd tot kritiek. In een artikel in *De Visserijwereld* stond dat men zich in de jaren vijftig en zestig had laten meeslepen door 'dat technische departement' dat 'in zijn technische kennis zo sterk staat dat het alle niet-deskundigen de mond kan snoeren en dat het van een zo grote publiciteit heeft kunnen profiteren dat men het Deltaplan tot een grootse nationale zaak heeft gebombardeerd.'¹³⁰ Ook zou Rijkswaterstaat ervoor hebben gezorgd dat het Oosterschelde-congres in Zierikzee pas een jaar later plaatsvond dan eerder was gepland. Volgens een anonieme bezoeker van het congres had Rijkswaterstaat het een jaar weten te traineren wegens gebrek aan feitenmateriaal waarmee men de aanvallen op de Oosterscheldedam zou kunnen keren.¹³¹

Begin jaren zeventig bleek dat de macht van Rijkswaterstaat niet langer onaantastbaar was. In de nieuwjaarsrede van 1970 sprak directeur J. van de Kerk dat rumoer, kritiek en tegenstand hem zorgen baarden. De werkzaamheden van Rijkswaterstaat werden steeds vaker ontvangen met onwelwillendheid.¹³² De Oosterschelde-discussie was een duidelijk voorbeeld van een veranderde houding tegenover Rijkswaterstaat. Terwijl de dienst al bezig was met de werkzaamheden, ontstonden de protesten. In eerste instantie legde Rijkswaterstaat de tegengeluiden naast zich neer. In beleidsstukken en tijdens hoorzittingen, zoals tijdens het Oosterschelde-congres in Zierikzee, werden argumenten van tegenstanders weerlegd. Een open Oosterschelde zou onvoldoende

¹²⁸ 'Wie is er baas?', *De Telegraaf*, 9 april 1956.

¹²⁹ A.F. Leemans, *Doorbraak in het Oosterschelde-beleid*, 133.

¹³⁰ 'Rumoer rond de Delta', *De Visserijwereld*, 24, kerstnummer 1965, 48.

¹³¹ 'Reportage Oosterscheldedam. Grote misser?', *Elseviers Weekblad*, 25 maart 1967, 99.

¹³² A. Bosch en W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1998* (Zaltbommel 1998), 262.

veiligheid bieden. Bij de door de actievoerders gewenste dijkverhoging zou er een gevaar van dijkval optreden, waarschuwden ingenieurs van Rijkswaterstaat.

Voor actievoerders werd Rijkswaterstaat het symbool van arrogantie. Deze houding komt ook in het boek van De Schipper naar voren. De Studiegroep Oosterschelde hekelde in haar memorandum in 1969 de 'statische houding' van Rijkswaterstaat.¹³³ Door critici werd de Oosterschelde-afsluiting als een prestigeproject van Rijkswaterstaat gezien. In 1965 noemde ingenieur Loeff in een kritisch betoog in *De Waterkampioen* de Deltawerken 'het paradepaard van onze waterbouwkundigen'. Nationale trots zou de oorzaak zijn van de jubeltonen die werden gesproken of geschreven over de afsluiting en zou ervoor zorgen dat bezwaren hiertegen werden gebagatelliseerd.¹³⁴ Volgens het kabinet was er echter geen enkele sprake van prestige bij Rijkswaterstaat. In 1973 vroeg Kamerlid Michel van Hulten (PPR) aan minister Bé Udink (CHU) of 'alle pogingen in het werk werden gesteld om de ambtenaren van Rijkswaterstaat ervan te overtuigen dat de prestige van de dienst juist zeer met een wijziging van het beleid was gebaat'.¹³⁵ Udink antwoordde hierop dat hij 'geen enkele behoefte had om zich te laten leiden door welke gevoelens dan ook omtrent het prestige van de rijkswaterstaatsdienst'.¹³⁶

In de periode dat het plan om de Oosterschelde af te sluiten steeds meer kritiek kreeg, veranderde de interne organisatie binnen Rijkswaterstaat. De invloed van biologen werd vanaf eind jaren zestig steeds groter. De dienst, voorheen geassocieerd met asfalt en beton, ging meer nadruk op het milieu leggen. Eind 1969 kreeg Rijkswaterstaat een milieuafdeling. De biologen zorgden ervoor dat Rijkswaterstaat een meer ecologisch beleid ging voeren.¹³⁷ In de jaren zeventig en tachtig vond een cultuuromslag binnen Rijkswaterstaat plaats waarbij de dienst van een hiërarchische organisatie bestaande uit ingenieurs veranderde in een meer multidisciplinaire organisatie.¹³⁸ Bestuurskundige Don Westerheijden schreef in zijn studie *Schuiven in de Oosterschelde* over de Nieuwe Generatiethese. Hij stelde dat zonder vervanging van topambtenaren door een jongere generatie binnen Rijkswaterstaat de nieuwe plannen voor een geperforeerde dam zouden zijn tegengewerkt.¹³⁹ Ook de positie van Rijkswaterstaat binnen de Oosterschelde-discussie veranderde. Bij de nieuwe onderzoeken van de commissie-Klaasesz begin jaren zeventig was Rijkswaterstaat niet langer betrokken. Er zat voor de eerder zo machtige dienst niets anders op dan het besluit van de politiek af te wachten. Uiteindelijk pakte het besluit om een stormvloedkering aan te leggen voor

¹³³ *Memorandum Studiegroep Oosterschelde*, ZA, archief SO, inv.nr.4.

¹³⁴ 'Herbeschouwing gevraagd', *De Waterkampioen*, 26 mei 1965.

¹³⁵ *HTK Aanhangsel 1972-1973*, nr. 753, 1511.

¹³⁶ *Ibidem*.

¹³⁷ Bosch en Van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat*, 277.

¹³⁸ *Ibidem*, 281.

¹³⁹ Westerheijden, *Schuiven in de Oosterschelde*, 21.

Rijkswaterstaat juist positief uit. Het ingenieuze project was dé manier voor de dienst om internationaal haar visitekaartje af te geven.

4.4 De tijdgeest van de jaren vijftig en zestig: ‘Stilte voor de storm, maar niet windstil’

Natuur en milieu speelden in de jaren vijftig en begin jaren zestig nog geen enkele rol in de discussies over het Deltaplan. De bezwaren tegen de afsluiting van de Oosterschelde die tegenstanders als de bioloog Drinkwaard vanaf midden jaren zestig aanhaalden, waren in 1957 nog volledig afwezig in het parlement. Hoewel er al vanaf de tweede helft van de jaren zestig een toenemend milieubewustzijn was, speelde het milieu tot de jaren zeventig geen enkele rol in de politiek. Milieukwesties speelden zelfs geen enkele rol in het ontstaan van nieuwe partijen als D’66, de partij die zich in de jaren zeventig juist fel keerde tegen de afsluiting van de Oosterschelde. Ook in het eerste verkiezingsprogramma van de PPR, de voorloper van GroenLinks, kwam milieu niet voor.¹⁴⁰ De politiek had ten opzichte van de samenleving als geheel pas laat interesse in milieuvraagstukken. Verbetering van de materiële levensstandaard had na de Tweede Wereldoorlog lange tijd de prioriteit en bovendien was er nog relatief weinig kennis binnen de politiek over de effecten van milieuverontreiniging beschikbaar.¹⁴¹

De late interesse in natuur en milieu binnen de politiek zou kunnen verklaren waarom kritische geluiden over de afgesloten Oosterschelde in de jaren zestig nog geen gehoor vonden in de politiek. Ook de tot in de jaren zestig heersende regentenmentaliteit binnen de politiek kan ervoor hebben gezorgd dat politici pas laat reageerden op kritiek vanuit de samenleving, en in dit geval op de afsluiting van de Oosterschelde. In de jaren zestig begonnen er in toenemende mate protestgeluiden te klinken vanuit de bevolking tegen het gezag. In de jaren vijftig, toen de Deltawet werd aangenomen, was dit nog ondenkbaar. Bestuurskundigen Joop van den Berg en Henk Molleman spraken zelfs van ‘een crisis in de Nederlandse politiek’ in de jaren zestig, waarbij het oude politieke bestel in een crisis terechtkwam.¹⁴² De regentenmentaliteit van de gezagsdragers, waarbij de stem van de burger relatief beperkt was, kwam onder vuur te liggen. De politiek raakte in diskrediet en bij veel mensen daalde het vertrouwen in de politiek, waardoor de aanhang van de traditionele partijen daalde.¹⁴³ Righart noemt de verkiezingen van 1967 een ‘breuk’ in de electorale ontwikkelingen. De politieke dominantie van de confessionele partijen werd doorbroken.¹⁴⁴ Eind jaren zestig werden er

¹⁴⁰ Tellegen, *Groene herfst*, 49.

¹⁴¹ Cramer, *De groene golf*, 20.

¹⁴² J. Van den Berg en H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, 58.

¹⁴³ *Ibidem*, 61.

¹⁴⁴ H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 46-48.

drie nieuwe partijen opgericht: D'66, de PPR en DS'70. De eerste twee zouden in de jaren zeventig een belangrijke rol spelen in het besluit de Oosterschelde niet af te sluiten.

Het was in deze periode van toenemend milieubewustzijn en kritiek op de regentenmentaliteit van de politiek dat maatschappelijke bewegingen zoals de milieubeweging langzaam opkwamen. Gestelde eisen en acties waren echter nog zeer gematigd van karakter. In de jaren zeventig werd onder meer via bezettingen gekozen voor een hardere manier van actie voeren. De periode 1960-1965 omschrijft bestuurskundige Wim van Noort als 'stilte voor de storm, maar niet windstil'.¹⁴⁵ Van Noort verrichtte een studie naar het ontstaan van sociale bewegingen. In de periode tussen 1948 en 1960 ziet hij weinig collectieve actie. Wederopbouw en economische groei na de Tweede Wereldoorlog stonden voorop en voor zaken als milieubehoud bestond weinig belangstelling.¹⁴⁶ Volgens Jacqueline Cramer, die een studie verrichtte naar het ontstaan van de milieubeweging, speelde ook de verzuiling in Nederland in deze periode een rol in de afwezigheid van actiebereidheid. Tot midden jaren zestig viel de samenleving uiteen in verschillende levensbeschouwelijke groeperingen die weliswaar weinig met elkaar communiceerden maar elkaar wel tolereerden. Tolerantie en aanpassing waren kenmerkend voor de Nederlandse politieke cultuur en er heerste daardoor geen sfeer van actie of protest tegen het gezag.¹⁴⁷ Het gebrek aan collectieve actie en de afwezigheid van belangstelling voor het milieu komt eveneens naar voren in de jaren tussen 1957 en 1965 binnen de Oosterschelde-kwestie. De visserij protesteerde weliswaar tegen de afsluiting, maar zij deed dit om haar eigen belangen te verdedigen.

In de jaren zestig ontstond er een toenemende twijfel aan op vooruitgang gerichte waarden. De keerzijde van de economische groei, zoals vervuiling door de industrie, werd steeds zichtbaarder. Er ontstond meer belangstelling voor maatschappelijke vraagstukken die zich buiten de sfeer van productie en consumptie afspeelden, zoals het milieu.¹⁴⁸ Volgens de 'silent revolution'-theorie van Robert Inglehart was er een omslag in de westerse politieke cultuur waardoor postmaterialistische waarden voorop kwamen te staan.¹⁴⁹ Uitbreiding van onderwijs zorgde er volgens Inglehart voor dat meer mensen beschikten over politieke vaardigheden en zodoende een rol konden spelen in de politieke besluitvorming. Massamedia zorgden er bovendien voor dat individuele burgers deel konden gaan uitmaken van een netwerk.¹⁵⁰ Deze aspecten van Ingleharts 'silent revolution'-theorie hebben ook een rol gespeeld binnen de Oosterschelde-kwestie. Er kwam vanaf midden jaren zestig

¹⁴⁵ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 87.

¹⁴⁶ Ibidem, 86.

¹⁴⁷ Cramer, *De groene golf*, 14.

¹⁴⁸ Tellegen, 'De Nederlandse milieuorganisaties', 57.

¹⁴⁹ Inglehart, *The silent revolution*, 3.

¹⁵⁰ Ibidem, 13.

aandacht voor het milieu-aspect binnen de discussie of de zeearm dicht moest of open moest blijven. De massamedia zorgden er voor dat tegengeluiden, van de visserij en later van biologen en andere deskundigen, hoorbaar werden voor een breed publiek. Zonder media zouden de tegenstanders van de afsluiting van de Oosterschelde geen podium hebben gehad. De ontwikkelingen die zich in de jaren zestig in de Nederlandse samenleving voltrokken, hebben een cruciale rol gespeeld binnen de Oosterschelde-kwestie. Deze ontwikkelingen vormden het klimaat waarbinnen in de jaren zeventig tot een ombuiging van het Oosterschelde-beleid werd besloten.

Conclusie: geen vloedgolf, maar stroomversnelling in de jaren zeventig

Het stereotype beeld van de discussie rondom de afsluiting van de Oosterschelde bestaat uit actievoerders uit Yerseke die in 1970 de politiek plotseling wisten wakker te schudden. Bijna twintig jaar nadat de afsluiting was vastgelegd in de Deltawet zou dankzij deze protesten de Oosterschelde alsnog open blijven via een stormvloedkering. De actievoerders met hun mediagenieke acties zouden de directe aanleiding zijn geweest voor een ommezwaaai in het Oosterschelde-beleid. Een nadere bestudering van de periode tussen het nemen van het besluit om de Oosterschelde af te sluiten in 1957 en de protestacties in 1970 brengt echter aan het licht dat ook in de jaren vijftig en zestig al protest klonk tegen de afsluiting van de zeearm. In eerste instantie was het de visserij die haar bestaansrecht in gevaar zag komen en ten strijde trok tegen de afsluiting. Haar geluid wist echter geen indruk te maken op de politiek. De vissers werden gezien als tegenstanders die voor hun eigen belang stredden en niet voor het bredere belang, namelijk de veiligheid van de Zeeuwse bevolking. In de tweede helft van de jaren zestig kwam er interesse uit wetenschappelijke hoek voor het Oosterschelde-vraagstuk. Terwijl de vissers economische argumenten aanhaalden in hun protest tegen een afgesloten Oosterschelde, brachten biologen en ingenieurs de negatieve gevolgen voor het milieu in als tegenargument. Tot halverwege de jaren zestig had het milieu nog geen enkele rol gespeeld binnen het Oosterschelde-vraagstuk.

Zowel de vissers als de wetenschappers wisten regelmatig de media te bereiken met hun zorgen over de gevolgen van de geplande afsluiting. Ondanks de landelijke media-aandacht die zij kregen, leidden hun kritische geluiden en protesten niet tot brede interesse voor het Oosterschelde-vraagstuk in de politiek en de samenleving. De gekozen overlegstrategie van de Studiegroep Oosterschelde bleek onvoldoende effectief om het beleid te beïnvloeden. Volgens de studiegroep was er in de jaren zestig echter wel degelijk onrust onder de bevolking over de afsluiting van de Oosterschelde, zij het onder de oppervlakte. Openlijke weerstand zou pas relatief laat op gang zijn gekomen doordat de bevolking volgens critici door pers en overheid onjuist was geïnformeerd.

Binnen de politiek kwam er pas vanaf 1972, toen het onheilspellende rapport van de Club van Rome verscheen, aandacht voor het milieu. De afsluiting van de Oosterschelde werd tot begin jaren zeventig als vanzelfsprekend gezien. Het belang van veiligheid woog zwaarder dan het milieubelang. Kritische geluiden werden door het kabinet terzijde geschoven. Waarom was dit in de jaren zeventig niet meer het geval en werd in 1974 uiteindelijk besloten om de Oosterschelde toch niet af te sluiten? Het is niet met zekerheid vast te stellen of de acties van de Aktiegroep Oosterschelde Open

de oorzaak van de ommezwaai in het politiek beleid vormden. De acties van de Aktiegroep Oosterschelde Open vonden vlak voor de uiteindelijke beleidsomslag plaats en lijken deze daardoor te hebben veroorzaakt. Er hebben echter meer factoren een rol gespeeld in de herziening van de Deltawet. Vanaf het einde van de jaren zestig traden er belangrijke veranderingen op in de Nederlandse samenleving. Er was een toegenomen milieubewustzijn zowel binnen als buiten de politiek en overheid, een opgekomen hervormingsgezindheid en een democratie die burgers uitnodigde om zelf in actie te komen. Deze ontwikkelingen sluiten aan bij de silent revolution-theorie van Robert Inglehart, waarbij materialistische waarden plaatsmaakten voor postmaterialistische waarden. De economisch gunstige omstandigheden zorgden ervoor dat er thema's op de politieke agenda kwamen die te maken hadden met kwaliteit van leven. De kwaliteit van de directe leefomgeving was daar een belangrijk onderdeel van. De politiek ging zich meer bekommeren om milieubelangen.

Uiteraard was ook de tijd de tegenstanders van de afsluiting in de jaren zeventig gunstig gezind. Naarmate de tijd verstreek, lag de watersnoodramp steeds minder vers in het geheugen en was het onderwerp minder emotioneel beladen. Daarnaast traden er politieke veranderingen op aan het eind van de jaren zestig. Er ontstonden nieuwe politieke partijen die meer aandacht voor het milieu hadden dan de gevestigde orde. D'66 presenteerde zich als voorstander van een heroverweging van de geplande afsluiting en nam dit standpunt op in het verkiezingsprogramma van 1971. Uiteindelijk belandde de wens voor een nieuwe studie naar de Oosterschelde in Keerpunt '72, het regeringsprogramma van de progressieve drie (PvdA, D'66, PPR). Het aantreden van het progressieve kabinet-Den Uyl heeft uiteindelijk een doorslaggevende rol gespeeld in de omslag in het Oosterschelde-beleid en daarmee in het besluit om een stormvloedkering aan te leggen. Met name D'66 wist het kabinet, door te dreigen met een kabinetscrisis, in de richting van de realisatie van een stormvloedkering te duwen.

Deze ontwikkelingen schiepen in de jaren zeventig het juiste klimaat voor actievoerders die tegen de sluiting van de Oosterschelde waren. Zij vormden de voorwaarden die de beleidsomslag van een gesloten naar een halfopen Oosterschelde mogelijk maakten. Deze voorwaarden waren in de tijd dat de vissers en wetenschappers kritiek uitten op de afsluiting van de Oosterschelde nog niet aanwezig. Het vroege protest in de jaren vijftig en zestig heeft echter wel degelijk invloed gehad op de latere acties en de uiteindelijke beleidsomslag. Het had ervoor gezorgd dat het Oosterschelde-vraagstuk binnen de politiek niet geheel nieuw meer was toen de acties in de jaren zeventig een ander, meer demonstratief, karakter kregen. De kritieken uit de jaren vijftig en zestig vormden de wortels van een langzaam uitbreidend besef dat een gesloten Oosterschelde schade zou veroorzaken aan het getijdegebied en daarmee aan de natuur. De acties van de Aktiegroep Oosterschelde Open en de

argumenten die in deze protesten werden gebruikt, waren gebaseerd op de eerdere kritieken van tegenstanders als de bioloog Bram Drinkwaard. Er zou gesproken kunnen worden van ‘een rijpingsproces’ binnen het denken over de Oosterschelde. Deze term geeft de historische ontwikkelingen binnen de Oosterschelde-kwestie treffender weer dan het stereotype beeld van een plotselinge uitbraak van protest. Om in zeetermen te spreken: de protesten tegen een gesloten Oosterschelde zijn in de jaren zeventig in een stroomversnelling geraakt in plaats van dat ze plotseling aanspoelden als een vloedgolf.

Protesten tegen een afgesloten Oosterschelde waren in de jaren zeventig dus allerminst een nieuw verschijnsel. Dit leidt tot de vraag: waarom zijn de protesten uit de jaren vijftig en zestig uit de herinnering aan de Oosterschelde-kwestie verdwenen en hebben zij geen plek in ons collectief geheugen gekregen? De Aktiegroep Oosterschelde Open wist in de jaren zeventig een breed publiek aan te spreken en wist daarmee meer interesse in het Oosterschelde-vraagstuk op te roepen. Mediagenieke acties maken op het grote publiek meer indruk dan wetenschappelijke argumenten van biologen en ingenieurs en daardoor blijven deze acties beter in het collectieve geheugen bewaard. Wie aan de Oosterschelde-kwestie terugdenkt, ziet met stickers volgeplakte gebouwen en spandoeken met opvallende leuzen voor zich. De aflevering van *Andere Tijden* uit 2013 is een duidelijk voorbeeld van het stereotype beeld dat er bestaat van de Oosterschelde-kwestie. De protesten uit de jaren vijftig en zestig kwamen niet in de aflevering voor, maar verdienen wel degelijk een plek in de geschiedenis van de Oosterschelde-kwestie.

Bronnen en literatuur

Literatuur

Akkermans, A., *Ministerraad op vrijdag* (Amsterdam 2014)

Antonisse, R., *De kroon op het Deltaplan. Stormvloedkering Oosterschelde* (Amsterdam 1985)

Berg, J.Th.J. van den, Molleman, H.A.A., *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1975)

Bosch A. en W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1998* (Zaltbommel 1998)

Cramer, J., *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Den Haag 1989)

Dieren, W. van, 'Deltaplan achterhaald door de wetenschap. Sluiting van Oosterschelde ramp voor Nederland.' Elseviers Weekblad, 12 september 1970

Hellema, D., *Nederland in de jaren zeventig* (Amsterdam 2012)

Inglehart, R, *The silent revolution : changing values and political styles among Western publics* (Princeton 1977)

Kennedy, J., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995)

Leemans, A.F. en K. Geers, *Doorbraak in het Oosterschelde-beleid* (1983)

Noort, W. van, *Bevlogen bewegingen. Een vergelijking van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging* (Leiden 1988)

Righart, H., *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995)

Righart, H., 'Milieu en politiek in Nederland 1960-1993', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, vol. 107 (1994) afl. 3

Righart, H., 'Milieu in beweging', in: *Socialisme en democratie*, vol. 49 (1992) afl. 10

Schipper, P. de, *De slag om de Oosterschelde* (2008)

Tellegen, E, *Groene herfst. Een halve eeuw milieu* (Utrecht 2012)

Tellegen, E., 'De Nederlandse milieu-organisaties. De jaren zestig en daarna', in: *Intermediair*, vol. 15 (1979) afl. 6

Tellegen, E. en J. Willems, *Milieu-actie in Nederland* (Amsterdam 1978)

Tellegen, E., 'Afscheid van het milieuradicalisme?', *Wending, maandblad voor evangelie en cultuur* 33 (1978) afl. 4, 207

Westerheijen, D., *Schuiven in de Oosterschelde. Besluitvorming rond de Oosterschelde 1973-1976* (Enschede 1988)

Ongedrukte bronnen

Zeeuws Archief, Middelburg (ZA)

Archief Studiegroep Oosterschelde

Verzameling A.C. Drinkwaard

Nationaal Archief (NA)

Archief Ministerraad van het Koninkrijk der Nederlanden en zijn onderraden (voor de Notulen van de Ministerraad)

Gedrukte bronnen

Keerpunt '72, Regeerakkoord van de progressieve drie D'66, PvdA, PPR, inleiding.
<http://irs.ub.rug.nl/ppn/810579219>

Schetsen voor een regeringsbeleid in de periode 1971-1975, Programma D'66 Tweede Kamerverkiezingen 1971, <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/verkiezingsprogramma/TK/d661971/>

Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (HEK)

Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK).

Periodieken

De Telegraaf

De Provinciale Zeeuwse Courant (PZC)

De Tijd

De Visserijwereld

De Waterkampioen

Elseviers Weekblad

Gooi- en Eemlander

Het Vrije Volk

Limburgsch Dagblad

Nieuwsblad van het Noorden

Weekblad Schuttevaer

Zeeuws Tijdschrift

Overige

Andere Tijden afl. 'Beter ten halve gekeerd. Gevecht om de Oosterschelde' (VPRO) 2013

www.parlement.com (website gemaakt door het Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden)